

TC.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

**İBNU'L-ĦÂCİB VE ESERİ EMÂLİ'L-MUFAŞŞAL'IN
NAHİV İLMİNDEKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Prof. Dr. Muhammet TASA

Hazırlayan

Abdullah Esat Bağcı

138106011075

KONYA - 2016

TC.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

İBNU'L-ĤACİB VE ESERİ EMÂLİ'L-MUFAŞŞAL'IN
NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Prof. Dr. Muhammet TASA

Hazırlayan

Abdullah Esat Bağcı

138106011075

KONYA - 2016

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	ABDULLAH ESAT BAĞCI		
	Numarası	138106011075		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İBNU'L-HÂCİB VE ESERİ EMÂLİ'L-MUFASSAL'IN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

ABDULLAH ESAT BAĞCI

T.C.
NECETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	ABDULLAH ESAT BAĞCI
	Numarası	138106011075
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / ARAP DİLİ VE BELAGATI
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. MUHAMMET TASA
	Tezin Adı	İbnu'l-Hâcib ve Eseri Emali'l-Mufassal'ın Nahiv İlmindeki Yeri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **İbnu'l-Hâcib ve Eseri Emali'l-Mufassal'ın Nahiv İlmindeki Yeri** başlıklı bu çalışma 30/12/2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda **oybirliği** ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Muhammet TASA	
2	Doç. Dr.	Sedat ŞENSOY	
3	Yrd. Doç. Dr.	Celal Turgut KOÇ	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdullah Esat Bağcı		
	Numarası	138106011075		
	Ana Bilim /BilimDalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Muhammet TASA		
Tezin Adı	İBNU'L-ĤÂCİB VE ESERİ EMÂLİ'L-MUFAŞŞAL'IN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ			

Arap Dili açısından son derece önemli olan nahiv ilmi yüzyıllardır öğrenilmekte ve öğretilmektedir. Bu alanda çok sayıda eser kaleme alınmış ve pek çok âlim yetişmiştir. Bunlardan birisi de İbnu'l-Ĥâcib'tir. Zamanın ilimlerini öğrenen İbnu'l-Ĥâcib bu eserinde ez-Zemaḥşerî'nin *el-Mufaşşal* isimli eserini imlâ ettirmiştir. Bu eseri ele alırken ortaya koyduğu görüşleri bakımından İbnu'l-Ĥâcib bazen klasik görüşlere sahip çıkmıştır. Bazen de bu görüşleri beğenmemiş ve kendine ait yeni görüşler ortaya koymuştur. Nahve kattığı yenilikler bakımından hem çağdaşlarını hem de kendisinden sonraki nahivcileri etkilemiştir. Eserleri kendisinden sonra medreselerde okutulmuş, pek çok öğrencinin yetişmesine vesile olmuştur. Ayrıca eserlerine pek çok kişi tarafından şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. Bu bakımdan bu eserin incelenmesi nahiv ilmi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Arap Dili, İbnu'l-Ĥâcib, Nahiv İlmi, ez-Zemaḥşerî, Emâli'l-Mufaşşal*

SUMMARY

Author's	Name and Surname	Abdullah Esat Bağcı		
	Student Number	138106011075		
	Department	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Department			
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Muhammet TASA		
Title of the Thesis/Dissertation	THE PLACE OF IBN AL-HAJIB AND HIS WORK AMALI AL-MOFASSAL IN ARABIC GRAMMAR			

Nahiv, a very important science for Arabic language, has been learned and taught for hundreds of years. A lot of works have been taken in this area and many scholars have been educated about this area. One of these scholars is Ibn al-Hajib. Ibn al-Hajib, who learned the science of the time, examined the work of al-Mufassal of ez-Zamahsheri in this work. Ibnu'l-Hacib sometimes held classical views in his views on this work. Sometimes they did not like these views and put forward new ideas with their own method. Nahiv has influenced both his contemporaries as well as his subsequent nahiv scholars in terms of attributes that contribute to his knowledge. His works have been taught in the schools since then, and have been instrumental in the growth of many students. In addition, many scholars have written commentaries on their works. The examination of this work from this point of view is important in terms of nahiv science.

Key Terms: Arabic Language, Ibn al-Hajib, Arabic Grammar, Zamahshari, Amali al-Mofassal

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	v
ÖNSÖZ	viii
KISALTMALAR.....	x
TRANSKRİPSİYON	xi
GİRİŞ	1
ÇALIŞMANIN AMACI, ÖNEMİ, KULLANILAN KAYNAKLAR VE YÖNTEM.....	1
I. Çalışmanın Amacı ve Önemi.....	2
II. Kullanılan Kaynaklar ve Yöntem.....	3
I. BÖLÜM.....	5
İBNU'L-HÂCİB'İN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ	5
1. Doğumu, Ailesi ve Nesebi	6
2. İlim Tahsili.....	7
3. Ahlakı ve Şahsiyeti	8
4. Akidesi, Kültürü ve İlmî Şahsiyeti.....	9
5. Mensubu Olduğu Nahiv Ekolü.....	11
6. Hocaları.....	12
6.1. Hadis Hocaları.....	12
6.2. Kırâat Hocaları	13
6.3. Fıkıh Hocaları	13
6.4. Arap Dili ve Nahiv Hocaları	14
6.5. Usûl ve Mantık Hocaları	14
7. Öğrencileri	14
8. Eserleri	16
9. Vefatı.....	20
10. İbnu'l-Hâcib'in İçinde Yaşadığı Siyasi ve Kültürel Çevre	20
10.1. Siyasi Çevre	20
10.2. Kültürel Çevre.....	21
11. Arap Dili ve Edebiyatı'ndaki Yeri	23
II. BÖLÜM.....	25
İBNU'L-HÂCİB'İN EMALÎ'L-MUFAŞŞAL İSİMLİ ESERİNİN İNCELENMESİ.....	25

1. Arap Dili'nde Emâli.....	26
2. Eserin Tanıtımı ve Nüshaları	29
3. Eserin Hazırlanmasında Esas Alınan Kaynaklar.....	31
3.1. ez-Zemahşerî ve el-Mufaşşal İsimli Eseri.....	31
3.1.1. ez-Zemahşerî 'nin Hayatı	31
3.1.2. el-Mufaşşal.....	36
3.2. Yararlanılan Diğer Kaynaklar	37
4. Eserde Takip Edilen Metot.....	38
4.1. İmlaların Yazımında Belirli Bir Düzen Olmaması	38
4.2. İmlalarda Uzunluk ve Kısalık	39
4.3. İmlalar Yapılırken el-Mufaşşal'daki Tabirlerin Değiştirilmesi.....	39
4.4. İmlalar Yapılırken el-Mufaşşal'daki Tabirlerin Kısaltılıp Bir Bölümünün Alınması	40
4.5. ez-Zemahşerî'nin Eleştirilmesi	40
4.6. ez-Zemahşerî'yi Haklı Bulması ve Desteklemesi	41
4.7. ez-Zemahşerî'nin Sözü'nün ya da Şahidin Açıklanması.....	41
4.8. İmlalarda Kullanılan Bazı Tabirler	42
4.9. Tekrar Eden İmlalar	43
4.10. İstişhâd	43
4.10.1. Şiirden Yapılan İstişhad	44
4.10.2. Ayet ve Hadislerden Yapılan İstişhad.....	48
4.10.3. Mesellerden Yapılan İstişhad.....	52
4.10. 4. Diğer Âlimlerin Görüşünden İstişhad	53
5. Eserin Muhteva Yönünden Tahlili	55
5.1. Nahiv Konuları.....	55
5.2. Sarf Konuları.....	60
5.3. Diğer Konular.....	61
5.3.1. Şairin Sözü'nün Açıklaması	61
5.3.2. Ayetin Açıklaması.....	63
5.3.3. Siyak Konusu	63
6. Eserin Arap Dili ve Edebiyatı'ndaki Rolü	64
SONUÇ	66
BİBLİYOGRAFYA	68

ÖNSÖZ

Arap dili içerisinde taşıdığı unsurlarla eşsiz bir hazineye sahiptir. Cahiliye döneminde Arap şairlerinin ortaya koyduğu benzersiz ürünlerle zenginleşmiş olan Arap dili, Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Muhammed'e (sav) indirilmesiyle bu zenginliğini sınırları ulaşılmaz boyutlara taşımıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in icazında kuşkusuz sahip olduğu dil özelliklerinin de katkısı büyüktür.

Kur'ân-ı Kerîm'in dili olan Arapçanın iyi bir şekilde öğrenilebilmesi ve öğretilmesi için içerisinde barındırdığı dilbilgisi özelliklerinin kavranması gerekmektedir. Çünkü Arapça da diğer diller gibi basit ya da karmaşık cümle yapılarından oluşmaktadır. Bu cümle yapılarının çözümlenmesinde, anlam verilirken en doğru anlama ulaşılmada ve bu dilin doğru şekilde aktarılmasında Arapçaya ait dilbilgisi kurallarının bilinmesi ve bu kuralların doğru bir şekilde uygulanması önemlidir.

Nahiv ilmi, Arap Dili açısından bu kadar büyük bir öneme sahip olmasından dolayı bu alanda pek çok âlim yetişmiş ve nahivle meşgul olmuşlardır. İbnu'l-Hâcib, nahiv ilminde söz sahibi âlimlerden birisi olarak dikkat çekmektedir. Nahiv alanında pek çok çalışması bulunan İbnu'l-Hâcib'in *el-Emâli'n-Nahviyye* isimli çalışması birbirinden bağımsız bölümlerden oluşmakta ve bu bölümleri müstakil eserler olarak ele almak mümkün olmaktadır. Bu eser Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı ile birlikte bu dönemde okutulan en önemli nahiv eserlerindedir.

Çalışmanın konusunu oluşturan *Emâli'l-Mufaşşal* ise İbnu'l-Hâcib'in *el-Emâli'n-Nahviyye* isimli eserinin ana bölümlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu bölümde ez-Zemaşserî'nin eseri üzerine yapılan değerlendirmeler, Arap dili gramerine dair aktarılan bilgiler, nahiv ilmi açısından son derece önemli verileri günümüze taşımaktadır. Arap dilinin özellikle de nahiv ilminin önemli verilerinden olan şiirler de bu eserde ele alınmakta, anlamları verilmekte, nahve dair özellikleri zikredilmektedir.

Bu alışmada İbnu'l-Hâcib'in tanıtılması, *Emâli'l-Mufaşşal* isimli eserin incelenmesi ve nahiv ilmindeki öneminin ortaya konulması hedeflenmiştir.

Tez konusunun belirlenmesinde ve çalışma süresince değerli desteklerini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Muhammet Tasa'ya teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Abdullah Esat Bağcı

Konya/2016

KISALTMALAR

Ans.	: Ansiklopedi
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Fk.	: Fakültesi
h.	: Hicrî
m.	: Mîlâdî
Mtb.	: Matbaası
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
(s.a.v.)	: Sallallâhu 'Aleyhi ve Sellem
S.	: Sayı
Sos. Bil. Enst.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik eden
tsz.	: Tarihi bilinmiyor, tarihsiz
Ünv.	: Üniversitesi
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları
Y.	: Yıl

TRANSKRİPSİYON

اَ	: a, e	س	: S, s
أَ	: u, ü	ش	: Ş, ş
إَ	: ı, i	ص	: Ş, ş
آ	: â, ê	ض	: Z, z
أُو	: û	ط	: T, t
يَ	: î	ظ	: Ž, ž
ء	: ’	ع	: ʿ
ب	: B, b	غ	: Ğ, ğ
ت	: T, t	ف	: F, f
ث	: S, s	ق	: K, k
ج	: C, c	ك	: K, k
ح	: H, h	ل	: L, l
خ	: <u>H</u> , <u>h</u>	م	: M, m
د	: D, d	ن	: N, n
ذ	: <u>Z</u> , <u>z</u>	و	: V, v
ر	: R, r	هـ	: H, h
ز	: Z, z	ي	: Y, y

Not: Yukarıda verilen transkripsiyon alfabesi şahıs isimleri, eser adları ve künyeler için; gerekli durumlarda da kimi kelimelerin telaffuzlarını göstermek için kullanılmıştır. Türkçede sık kullanılan özel isimlere transkripsiyon uygulanmamıştır. Bu isimler "Ömer, Ali... vb." şeklinde Türkçede kullanıldığı gibi yazılmıştır. Harf-i tariflerin yazımında "el- ..." şeklinde küçük harf kullanılmış, cümle başlarında ya da dipnotlardaki isimlerin başlangıcında da bu usul gözetilmiştir. Şemsî harflerle başlayan kelimelerin başındaki harf-i tarifler ise, "es-Seʿâlibî" şeklinde kelimenin ilk harfinin okunuşu esas alınarak belirtilmiştir.

GİRİŞ

ÇALIŞMANIN AMACI, ÖNEMİ, KULLANILAN KAYNAKLAR VE YÖNTEM

I. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Arapça sahip olduğu kelime hazinesi ve yapısı itibariyle dünya dilleri arasında en saygın dillerden birisi olarak sayılmaktadır.

Arapça'nın yapı ve kelime hazinesi bakımından zengin olması dilbilgisi kurallarına da yansımıştır. Bu dilin doğru konuşulup, yazılması ve anlaşılması için dilbilgisi kuralları ortaya konulmuştur. Tüm bu kurallar ve bu kuralların istisnaları da Arapça'nın dilbilgisi açısından da ne kadar zengin bir dil olduğunu ortaya koymaktadır.

Nahiv kaideleri Arap dilinin anlaşılmasını ve kelimelere anlamların yüklenmesini sağlayan kurallardır. Bu kuralları ortaya koyan eserler arasında Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı ve ez-Zemaḥşerî'nin *el-Mufaṣṣal*'ı önemli bir yer tutmaktadır. Telif edildikleri günlerden itibaren pek çok kişinin faydalandığı bu eserler yüzlerce yıldır tanınmakta ve önemini korumaktadır. Aynı zamanda Arap Dili'nin kuralları hususunda önemli kaynaklar olma özelliklerini sürdürmektedirler. Çalışmada incelenen *Emâli'l-Mufaṣṣal* isimli eser de Ez-Zemaḥşerî'nin eserindeki bilgilerden bazılarını irdelemesi, açıklaması, eleştirmesi ve yeni görüşler katması açısından önem arz etmektedir. Eserin imla edilmesini sağlayan İbnu'l-Ḥâcib ise fıkıh alanında Malikilerin en önemli isimlerinden olmasının yanı sıra nahiv alanında da eşsiz eserler bırakmış ve bu alanın en önemli isimlerinden birisi olarak kendisini kabul ettirmiştir.

İbnu'l-Ḥâcib'in çalışmaya konu olan eserinde ortaya koyduğu fikirler bu eserin önemini artırmaktadır. Çünkü o yeri geldiğinde bütün nahiv ekollerinin ya da âlimlerinin görüşlerinin tam tersi görüş beyan etmekte ve kendi görüşünü getirdiği şahitlerle ispat edebilmektedir. Bu durum da onun nahiv, sarf gibi alanlarda bir otoriteye dönüşmüş olduğuna işaret etmektedir. Yetiştirdiği öğrencileri de yine bu özelliği kanıtlamaktadır.

Eser, müellifin diğer bir eseri olan *el-Îzâh*'in tabiri caizse tamamlayıcısı konumundadır. Çünkü müellife ait olan *el-Îzâh* isimli eser *el-Mufaṣṣal*'ın bir şerhi

olmasına rağmen *el-Mufaşşal*'daki bazı şiirlerin yer almaması ve bu şiirlerin *Emâli'l-Mufaşşal*'da kendine yer bulmuş olması da dikkat çeken unsurlardan olmuştur. Şiirleri açıklamadaki hususiyeti, yeri geldiğinde bir kuralı ya da bir şiiri açıklamak için istişhaddan yararlanması, eserini zenginleştirmektedir. Bu özellikleri sebebiyle eser üzerinde çalışılmaya değer bulunmuştur.

İbnu'l-Hâcib'in eserlerinde yer verdiği görüşlerle nahiv ekolleri arasında tabiri caizse bir köprü konumunda olması ve bu ekollerden birisine mutlak olarak tabi olmaması onu ve eserini özel kılan başka bir nedendir.

Zikredilen hususiyetler dikkate alındığında eser üzerine bir çalışma yapmanın gerekliliği, eseri irdeleyerek İbnu'l-Hâcib'in ilmî tutumunun ortaya konulmasının bu alanda yarar sağlayabileceği düşünülmüştür.

II. Kullanılan Kaynaklar ve Yöntem

Çalışmanın isminden de anlaşılacağı üzere temel kaynak İbnu'l-Hâcib'in genelde *el-Emâli'n-Nahviyye* ya da *Emâli İbni'l-Hâcib* özelde ise *Emâli'l-Mufaşşal* isimli eseridir. *Emâli İbni'l-Hâcib* isimli eser ana hatlarıyla 6 bölüme ayrılmıştır. Bölümlerin her birisi özellikleri itibariyle müstakil bir çalışma olarak değerlendirilmiştir. Bu eser üzerine yapılan pek çok tahkik çalışması bulunmaktadır. Çalışmada bu tahkiklerden Hâdî Hasan Hammûdi'ye ait olan nüsha ana kaynak olarak kullanılmıştır. İmla numaraları ve sayfalar ve dipnotlar bu esere göre verilmiştir. Tahkiki Dr. Fahr Salih Süleyman Kudâre'ye ait olan nüshadan da yeri geldikçe istifade edilmiştir. Bu eserle ilgili kullanımlar da tahkiki gerçekleştiren kişinin ismiyle dipnotlara yansıtılmıştır.

Eserin *el-Mufaşşal fi'n-Nahv* isimli eser üzerine kaleme alınmış olması münasebetiyle *el-Mufaşşal*'dan istifade edilmiştir.

İbnu'l-Hâcib'in hayatı ile ilgili bilgiler aktarılırken döneminde yaşamış ve ondan bahseden âlimlerin eserlerinin yanı sıra diğer tabakat kitaplarından da istifade edilmiştir. İbn Hallikân'ın *Vefeyâtu'l-A'yân*'ı, İbnu'l-Cezerî'nin *Ğâyetu'n-Nihâye*'si, İbn Keşîr'in, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si Suyutî'nin *Buğyetu'l-Vu'ât*'ı ve *Tabakâtu'l-*

Mufessirîn'i ve daha pek çok eser bunlara örnek olarak gösterilebilir. Klasik eserler dışında modern çalışmalardan da müellifin hayatı ile ilgili bilgiler konusunda yararlanılmıştır. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde Hulusi Kılıç tarafından hazırlanan "İbnu'l-Hâcib" maddesi, Mehmet Türkmen'in *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3. sayıda, 1989 yılında yayınlanan İbnu'l-Hacib isimli makalesi, Ahmet Yüksel'in *Nüsha Dergisi* 3. yıl 10. sayıda yayınlanan "İbnu'l-Hâcib ve Risâle fi'l-'Aşr" isimli makalesi, İbrahim Yılmaz'ın *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin 13. sayısında yayınlanan "İbnu'l-Hâcib, Hayatı, Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eseri'nin incelenmesi" isimli makaleleri bu çalışmalar arasında gösterilir.

Eserde yahut diğer kaynaklar incelenirken bazı kelimelerin anlam ve kullanımlarını görmek açısından İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin, *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye'sine (es-Şihâh)* ve Muhammed Murtezâ el-Huseynî ez-Zebîdî'nin, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*'una başvurulmuştur. Yine modern sözlüklerden de yararlanılmıştır.

Arap dili ile yazılmış daha birçok eşsiz eser vardır. ancak çalışmanın boyutlarının sınırlı olması nedeniyle bu kadar kaynakla yetinilmiştir. İsimleri zikredilen kaynakların yanında çalışmada yararlanılan diğer eserler de bibliyografya başlığı altında aktarılmıştır.

I. BÖLÜM

İBNU'L-HÂCİB'İN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1. Doğumu, Ailesi ve Nesebi

Asıl adı Ebû 'Amr Cemaleddin Osman b. Ömer bin Ebu Bekir b. Yunus ed-Devînî el-Mısrî'dir¹. İbu'l-Hâcib künyesiyle meşhur olmuştur. Hicri 571, miladi 1171 yılında, yukarı Mısır'da bulunan İsnâ'da² doğmuştur³. Ailesinin, Irak sınırının kuzeyinde bulunan Devîn⁴ kasabasından geldiği çeşitli kaynaklarda aktarılmaktadır. Ailesi aslen Tiflislidir⁵ ve Kürt asıllıdır⁶. Babasına nisbetle Hâcib künyesini almıştır. Çünkü babası Selahaddin Eyyubi'nin dayısı olan Emir İzzeddin Mûsek eş-Şâlihî'nin hâcibliği görevini yürütmekte idi⁷. Bu konuda babasının vezirlere yakınlık duyan birisi olduğu ve erken yaşta ölmesinden dolayı vezir olan bir arkadaşının onu yetiştirdiği ve bu yüzden bu künyeyi aldığı görüşü de bulunmaktadır⁸. Cafer b. Şa'leb el-Udfuvî ise bu görüşü zikretmekte ve bunun doğru bir görüş olmadığını beyan etmektedir⁹. Annesi hakkında ise kaynaklarda çok fazla bilgi verilmemektedir ve Mısır'ın İsnâ köyünden olduğu tahmin edilmektedir.

¹Şemsu'd-Din Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Beyrut, Dâru Şâdir, 1970, III, 248; Hayru'd-Din b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmus-u Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arabi ve'l-Muste'ribîn ve'l-Musteşrikîn*, Kâhire, 1954-1959, IV, 211.

²İsnâ: Nil Nehrinin batı tarafındadır. İsnâ'dan sonra Nubiya Krallığıyla arasında sadece Asvân ve Edfu şehirleri vardır. Bkz. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Şâdir, Beyrut, 1995, I, 189.

³İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 248; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 211; Ebu'l-Fedâ el-Hâfîz İbn Keşir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, Mektebetu'l-Ma'ârif, 1982, XIII, 188; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-Mezheb fi Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb*, Kâhire, Mektebetu Dâru't-Turâs, III., 286.; Şemsu'd-Din Muhammed b. el-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1932, I, 508; Cemâlu'd-Din Abdurrahmân es-Suyûti, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, Dâru'l-Fikr, 1979, II, 134; Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-Se'âde ve Mişbâhu's-Siyâde fi Mevzûati'l-'Ulûm*, Kâhire, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1968, I, 139; Şemsu'd-Din Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul, Mehran Matbaası, 1308/1891, I, 616.

⁴Devîn: Azerbaycan'ın Doğu sınırında bulunan Tiflis yakınlarında Eran'ın bir beldesidir. Bkz. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 491.

⁵Hulusi Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 55

⁶İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 248.

⁷Ebu'l-Felâh Abdulhâyy İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabiyye, V, 234; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 248; İbnu'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, I, 508; Corci Zeydan, *Tarihü Adabi'l-Luğati'l-Arabiyye*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1983, II, 54.

⁸İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fi'n-Nahv*, Neşr. Tarık Necm Abdullah, 1986, s. 11.

⁹Ca'fer b. Şa'leb el-Udfuvî, *et-Tâlî'u's-Sa'id li-Esmâi Nucebâi's-Sa'id*, nşr. Sa'd M. Hasan, Kâhire, Dâru'l-Mısrıyye, 1996, s.352-357.

2. İlim Tahsili

İbnu'l-Hâcib küçük yaşlarda babasının görevinden dolayı ailesiyle birlikte Kahire'ye gitmiş ve orada Kur'ân-ı Kerîm hıfzetmiş¹⁰, Arapça, fıkıh ve kıraat alanlarında ilim tahsil ederek bu alanlarda ihtisas sahibi olmuştur¹¹. Dil ve edebiyat derslerini Ömer el-Benna'dan tahsil eden İbnu'l-Hâcib¹², Ebu'l-Kasım Hibetullah el-Bûşiri, Ebû Tâhir İsmail b. Salih b. Yasin, Ebu Muhammed İbn 'Asâkir, Fatıma bint. Sa'd el-Hayr'dan hadis ilimlerini öğrenmiştir. İbn Nuқта'dan hadis rivayet ettiği de ifade edilmektedir¹³. Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbi'den (ö. 590/1193) "*et-Teysîr*" ve "*eş-Şâtıbiyye*"yi, Ebu'l Fazl Bahâuddin Muhammed b. Yûsuf el-Gaznevî'den (ö. 599/1202) "*el-Mubhic fi'l-Kırâati's-Semân*", "*Kırâatu'l-'Ameş*", "*İbn Muḥayşin*" ve "*İhtiyâr-ı Halef ve'l-Yezîdî*" adlı eserleri, Ebu'l-Cûd Kıyâs b. Fâris el-Laḥmî'den (ö. 605/1208) "*Kırâat-i seb'a'yı*" okumuştur. Ebû Manşûr el-Ebyârî, Ebu'l-Hasan Şemseddin Ali b. İsmâil el-Ebyârî, İbn Cübeyr (ö. 614/1217), Halîl b. Sa'âde el-Huveyyî'den (ö. 612/1215) fıkıh ve fıkıh usûlü tahsil etmiştir. Şâzeli'den "*Kitabu's-Şifa*" isimli eseri okuyan İbnu'l-Hâcib, 'Âmidi'den mantık ve usûl ilmini öğrenmiştir¹⁴.

Bu bilgiler ışığında İbnu'l-Hâcib'in ilmî temelleri Kahire'de aldığı anlaşılmaktadır. İbnu'l-Hâcib'in ilim serüvenine bakıldığında Kur'ân'ı ezberlemekle başlayan sürecin, dil, edebiyat, nahiv, fıkıh, hadis ve mantık gibi ilimlerle devam ettiği görülmektedir. Bu süreç onun ilme ve ilim ehline verdiği önemi de ortaya koymaktadır.

---

¹⁰İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III. 248; Ebu Abdullah Şemsu'd-Din ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, Beyrut, 1958, IV, 164.; İbn Ferhun, *ed-Dibâc.*, II. 86; İbnu'l-Cezerî, *Ġâyetu'n-Nihâye* I, 508; Taşköprizade, *Miftâhu's-Se'âde*, I, 139.

¹¹ el-Udfuvi, *et-Tâli'u's-Sa'id.*, 353; Corci Zeydan, *Tarihu Âdabi'l-Luġati'l-Arabiyye*, II, 54; ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, IV, 1455-1457, İbn Ferhun, *ed-Dibâc*, II, 86; el-Cezeri, *Ġâyetu'n-Nihâye.*, I, 538; Taşköprizade, *Miftâhu's-se'âde.*, I, 139.

¹² Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", *DİA*, XXI, 55.

¹³ Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", *DİA*, XXI, 55.

¹⁴ Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", *DİA*, XXI, 56; Ahmet Yüksel, "İbnu'l-Hâcib ve Risâle fi'l-'Aşr'ı", *Nüşa*, Y. 3, S. 10, 2003, 147.

İbnu'l-Hâcib, tahsilini tamamladıktan sonra 609/1212 yılında Fâzılıyye Medresesi'nde ders okutmaya başlamıştır¹⁵. Daha sonra Dımaşk'a gitmek üzere Kahire'den ayrılmış ve birkaç ay Kudüs'te kalıp 617'de (1220) yılında Dımaşk'a ulaşmıştır. Emeviyye Camii'nde Mâlikî mezhebine tahsis edilen zâviyede ders vermeye başlamıştır. 633 (1235) yılında Kerek Emîri el-Meliku'n-Nâşır Dâvûd b. Îsâ'nın daveti üzerine Kerek'e gitmiş ve burada el-Meliku'n-Nâşır'a *el-Kâfiye*'sini, *el-Vâfiye Naẓmu'l-Kâfiye* adıyla manzum hale getirip okuttuktan sonra Dımaşk'a dönmüştür. Ebû Şâme, İbnu'l-Hâcib'in daha önce de birkaç defa Dımaşk'a gittiğini ifade etmektedir¹⁶.

İbnu'l-Hâcib ilim tahsili sonrasında öğrendiği bilgileri öğretme işini de ihmal etmemiştir. Yetiştirdiği öğrenciler ve yine görüşlerinden etkilenen pek çok âlim bu konuya dikkat çekmektedir. Öğrencilerinin isimleri ilgili başlık altında zikredilecektir.

3. Ahlakı ve Şahsiyeti

İbnu'l-Hâcib'in ahlakı ve şahsiyeti hakkında kaynaklar ittifak halinde bilgiler vermektedir. Onun hayatıyla ilgili kaynaklara bakıldığında İbnu'l-Hâcib'in, okuyan, düşünen, konuşan, tartışan, gezgin bir ilim adamı olduğu, bilginin tek başına faydasının olacağını düşünmediği, bilgi ile birlikte insanlarla görüşmenin sonuca götüreceği hususunu vurguladığı ifade edilmektedir. Yine o, güvenilir, alçak gönüllü; insaf, adalet ve haya sahibi bir kişiliğe sahip olmakla nitelendirilmiştir. İlme ve ilim ehline büyük bir saygısı vardır. İnancından gelen bir kuvvete ve sarsılmaz bir ümide sahiptir. Bir çok zorluklarla karşılaşmış ama onlara göğüs germiş, sabır ve sebat göstermiştir¹⁷.

¹⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Nahviyye*, Mektebetu'n-Nehzati'l-'Arabiyye, thk. Hâdî Hasan el-Hammûdî Beyrut, 1985, I, 143.

¹⁶ el-Makdisî, Şihâbu'd-Dîn Abdurrahmân b. İsmail, Mâ'rûf bi Ebî Şâme, *ez-Zeyl alâ Kitâbi'r-Ravzateyn*, Kâhire, Matbaatu Lecneti't-Te'lif ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, 1956, s. 182.

¹⁷ İbrahim Yılmaz, "İbnu'l-Hâcib'in el-Kâfiye İsimli Eserinin Arapça Öğretimindeki Yeri", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmi İlimler Sempozyumu*, Ed. İsmail Narin, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, I, 485.

İbnu'l-Hâcib'in vefalı ve sadık bir dost olduğu ifade edilmektedir. Bu konuda arkadaşı Şeyh 'Izzu'd-Dîn Ebû Muhammed Abdülaziz b. Abdusselâmla beraber hapse girmesi, Şam'ı onunla beraber terk etmesi örnek olarak zikredilmekte ve vefası ortaya konmaktadır¹⁸.

İbnu'l-Hâcib'in sahip olduğu ahlakî değerleri görmemiz açısından kendisinin yazdığı şu beyitler önemlidir¹⁹;

قَدْ كَانَ ظَلَمِي بَانَ الشَّيْبِ يُرْشِدُنِي   إِذَا أَتَى فَإِذَا عَيِّي بِهِ كَثْرًا
وَأَسْتُ أَقْنُطُ مِنْ عَفْوِ الْكَرِيمِ وَإِنْ   أَسْرَفْتُ جَهْلًا فَكَمْ عَافَى وَكَمْ عَفَّرَا

"İhtiyarlığın beni doğru yola götüreceğini zannediyordum.

O, bana geldiğinde, eksikliğimin gittikçe çoğaldığını gördüm.

Ve ben, Kerîm olan Allah'ın affından hiç umutsuzluğa düşmedim;

Cehaletimden dolayı aşırı gitsem bile, kaç defa bağışlamış ve nice kereler affetmiştir."

4. Akidesi, Kültürü ve İlmî Şahsiyeti

İbnu'l-Hâcib İslamî ilimlerin pek çoğu ile ilgilenmiş, o ilimleri öğrenmiş ve onların bazılarında meşhur âlimlerden biri olmuştur. Nu'aymî, onun bu özelliğinden bahsederek şöyle der: "İbnu'l-Hâcib ilimle uğraşmış, kıraat okumuş, nahiv ve sarfla ilgili anlaşılır bir şekilde telifte bulunmuş, fıkıhla uğraşmış ve döneminde yaşayanların önde gelenlerinden olmuştur. Aruz ve tefsir gibi farklı alanlarda da çalışmalar yapmıştır²⁰. İbn Hallikân ise onun uğraştığı ilimleri şu sırayla aktarmaktadır: "İbnu'l Hâcib küçüklüğünde Kur'ân'ı hıfz etmiştir. Daha sonra Maliki

¹⁸ el-Cezeri, *Ğâyetu'n-Nihâye*, I, 509.

¹⁹ İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, II, 88-89.

²⁰ Abdulkadir Muhammed en-Nu'aymî ed-Dimeşkî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medaris*, Thk. İbrahim Semseddin, Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1990, II, 3.

fikhını öğrenmiştir. Fıkıhtan sonra Arapça ile ilgili ilimlere ve kıraat ilimlerine yönelmiştir. Bu ilimlerde derinlik kazanmıştır²¹."

İbnu'l-Ḥâcib'in önemli uğraşı alanlarından birisi fıkıh olmuştur. Eyyûbiler döneminde Şam ve Mısır bölgesinde Mâlikî'lerin seçkin isimlerinden birisi olmuştur. Mısır ve Mağrib Mâlikilerinin mezheplerini ilk defa o birleştirmiştir²². "*Cami 'u'l-Ummehât*" isimli eseri onun Mâlikîler nezdinde saygınlık kazanmasını sağlamıştır. İbn Haldun onun fıkıhtaki değerini anlatırken *el-Muhtasar* adlı eserinin Mağrib'de Mâlikî mezhebinin programı haline geldiğini söylemektedir²³. Ebu Şâme de İbnu'l-Ḥâcib'in Malikî mezhebini ayakta tutanlardan biri olduğunu ifade eder²⁴. İbnu'l-Ḥâcib, usûlde büyük bir şöhret kazanan iki kitap daha telif etmiştir. Bunlardan biri "*Muntehe'l-Vuşûl fi'l-'Amel fi 'Ilmi'l-'Uşûl ve'l-Cedel*" diğeri ise "*Muhtasaru İbni'l-Ḥâcib*"dir. Bunlardan ikincisi fıkıh öğrencilerinin mürâcaat edebilecekleri ve aradıklarını bulabilecekleri çok önemli bir eserdir²⁵.

Fakat onun ilim noktasındaki asıl önemi nahiv alanındaki eserleriyle ortaya çıkmıştır. İbnu'l-Ḥâcib, Doğu İslam dünyasında gramere dair eserleriyle tanınırken Batı İslam dünyasında fıkıh ve fıkıh usulüne dair eserleriyle şöhret bulmuştur²⁶. Kahire'de İbnu'l-Ḥâcib ile defalarca görüşüğünü belirten İbn Hallikân, "Her görüşmemde fıkıh, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili zor gördüğüm yerleri sorar ve çok doyurucu cevaplar alırdım" diyerek onun derin bilgisine dikkat çekmektedir²⁷. İbnu'l-Ḥâcib, daha çok "*el-Kâfiye*", "*el-Vâfiye*", "*eş-Şâfiye*" ve "*el-Emâlî*" isimli eserleriyle zirveye ulaşmıştır. el-Cezerî, onun hakkında şöyle diyor: "İbnu'l-Ḥâcib'in eserleri onun üstünlüğünü anlatır. Bu eserler, usûl ve fıkıhın muhtasarı,

²¹ İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-A'yân* 3, 217.

²² Tâcu'd-Din Ebu'n-Naşr Abdulvehhâb Ali b Abdulkâfi es-Subkî, *Ṭabakâtu's-Şâfi'iyyetu'l-Kubrâ*, Kâhire, Matbaatu İsâ el-Bâbi, 1965, III, 365.

²³ Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldun, *el-Muḥaddime*, Dâru Nahzati Mısır, Kâhire 1981, III, 1059.

²⁴ Ebî Şâme, *eż-Zeyl alâ Kitâbi'r-Ravzateyn*, s. 182.

²⁵ Mehmet Türkmen, "İbnu'l-Ḥâcib", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3 Kayseri, 1989, 336.

²⁶ Kılıç, "İbnu'l-Ḥâcib", *DİA*, XXI, 57.

²⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III. 248.

nahiv ve sarfın mukaddimleri, bilhassa Allah'ın kendisine bahşettiği zihni üstünlük ve düşünce güzelliğini aksettiren "Emâlî" si gibi eserleridir²⁸."

Babasının künyesinden de anlaşıldığı üzere ailesinin sosyal konumunun yüksekliğinin yanında ilimle ve ilim erbabıyla olan münasebeti onun ilmî ve kültürel konumunu ortaya koymaktadır. Bahsi geçen ilimleri öğrenmesi, o ilimlerin bir bölümünde derinlik kazanıp otorite haline gelmesi, yazdığı eserler, yetiştirdiği öğrencileri ve etkilediği âlimler onun ilmî seviyesini ve zekasını isbat etmektedir. Bu kanaati "İbnu'l-Hâcib, âlemin en zekisi idi"²⁹ şeklindeki görüş de desteklemektedir.

5. Mensubu Olduğu Nahiv Ekolü

İbnu'l-Hâcib eserlerinde farklı nahiv ekollerinin görüşlerine yer vermiştir. Bazen bu görüşleri kabul etmiş, bazen de bunların aksine görüşler belirtmiştir.

İbnu'l-Hâcib'in etkilendiği isimlerin başında Sîbeveyh, Ebu Ali el-Fârisî, ez-Zemahşerî gibi isimlerin gelmesi ve Basra Ekolüne ait görüş, açıklama ve delilleri eserlerine yansıtması onun Basra ekolüne olan meylini ortaya koymaktadır. Bunun yanında Basra ekolünden olan isimlerden "ashabuna"³⁰ diye bahsetmesinden dolayı Basra ekolündendir diye düşünenler de olmuştur. Ancak genelde eserlerine özeldir ise *Emâlî'l-Mufaşşal* adlı eserine bakıldığında Basra ekolüne ait görüşleri koşulsuz olarak kabul etmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Buradan hareketle İbnu'l-Hâcib'in görüş ve eserlerinde nahiv bağlamında bir mezhep taassubu görülmemektedir. Yeri geldiğinde bu görüşleri kabul etmemekte bazen kendisi bir görüş ortaya koyarken bazen de Kûfe ekolü ya da diğer ekollerden görüşleri benimseyebilmektedir. Yine İbnu'l-Hâcib'in ders aldığı hocalar incelendiğinde hocalarının herhangi bir nahiv ekolüne mensup olmadığı görülmektedir³¹.

²⁸ el-Cezeri, *Ğâyetu'n-Nihâye*, I, 509.

²⁹ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Se'âde*, I, 139.

³⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâlî'n-Nahviyye*, II, 107.; 78 Numaralı imlâda Kûfelilerin bir görüşünden bahseder. Hemen ardından Basralıların görüşünü ashâbuna ifadesi ile aktarır.

³¹ İbn Keşir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 198; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 470-471; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esmâi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Matbaatu'l-Buhtiyîye, 1943, II, 1374; Türkmen, "İbnu'l-Hâcib", *EÛSBE Dergisi*, s. 340-341.

6. Hocaları

İbnu'l-Hâcib yaşadığı devirde İslamî ilimlerin pek çok alanıyla ilgilenmiştir. fıkıh, hadis, kıraat, nahiv ve sarf ilimlerinin yanında mantık dersleri de almıştır. Bu ilimlerde kendisinden ders aldığı hocaları şu şekilde tasnif etmek mümkündür³².

6.1. Hadis Hocaları

1. Ebu's-Senâ Hammâd b. Hîbetullah el-Harrânî (ö. 581/1185).

2. Ebû Abdullah Muhammed b. Hâmid el-Ertehi (ö. 586/1190)

3. Ebu'l-Kâsım Hîbetullah el-Bûsirî (ö. 598/1202); Edebiyatçı yönü de vardır. Mısır'ın önde gelen âlimlerinden sayılır. İlim hususunda eşsiz değere sahip olduğu ifade edilmiştir³³. İbnu'l-Hâcib ondan "*et-Teysîr*" ve "*eş-Şâtıbiyye*" isimli eserleri okumuştur.

4. İsmâil b. Sâlih b. Yâsin (ö. 596/1200). Mısır'ın hadis alanındaki meşhur âlimlerindedir. Zamanın ünlü hadis âlimi ve ravisi Muhammed b. Ahmed b. el-Hattâbla Mısır'da son görüşen kişi olduğu belirtilmektedir. Kendisinin de pek çok muhaddise hadis naklettiği ifade edilmektedir³⁴. İyi bir Kurrâ olduğu da zikredilmektedir³⁵.

5. Ummu Abdulkerîm Fâtıma binti Saîd el-Hayr el-Ensârî (ö. 582/1186).

6. el-Kâsım b. 'Asâkir (ö. 600/1203) Hadis konusunda âlim bir insandır. Mizahçı bir yönü de vardır. Babasının ölümünden sonra Dâru'l-Hadîsi'n-Nûriye'de babasının ölümünden sonra hocalık yapmıştır³⁶.

³²İbnu'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, thk. Fahr Sâlim Süleyman el- Kudâre, Dâru'l-Cil, Beyrut, I, 25. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Se'ade*, I, 139; İbnu'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye*, I, 509. ; Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", *DİA*, XXI, 57.

³³ Abdurrahman b. Ebî Bekir Celalettin es-Suyûtî, *Husnu'l-Muhâzara fî Târîhi Mısr ve'l-Kâhira*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru İhyâi Kutubi'l-'Arabiyye, Mısır, 1967. I, 498.

³⁴ Şemseddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyye, Beyrut, 1993, XLII, 232.

³⁵-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, VI, 529.

³⁶ İbnu'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, I, 25-26.

6.2. Kırâat Hocaları

1. Ebu'l-Cûd el-Laḥmî Gıyâsu'd-Dîn b. Fâris b. Seken el-Munzirî (ö. 605/1208). Mısır'ın kırâat ve nahiv alanlarında imamlarındandı. Kıraat ve hadis derslerini dönemin önemli âlimlerinden almıştı. Gözleri görmüyordu. Güzel ahlak sahibi birisiydi. Son derece mütevazî idi. İbnu'l-Hâcib, Ondan kıraat-ı seb'a dersleri almıştır³⁷.

2. Ebu'l-Hasan el-Ebyârî Ali b. İsmâil b. Ali (ö. 618/1221). Fıkıh, usûl ve kelâm gibi çeşitli sahalarda ihtisas sahibi olan bu zât başta İskenderiye olmak üzere birçok ilim merkezinde ders vermiştir. Pek çok kişinin kendisinden istifade ettiği ve İbnu'l-Hâcib'in de bunlardan birisi olduğu zikredilir³⁸.

3. Ebu'l-Fazl el-Ğaznevî Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Şihâbu'd-Dîn (ö. 599/1202). Kıraat ve hadis dersleri almıştır. Fıkıh, kırâat ve nahiv alanlarında dersler vermiş, öğrenciler yetiştirmiştir. Özellikle de Ğaznevî Mescidinde Mâlikî mezhebi fikhını öğretmiştir³⁹.

4. el-Kâsım b. Fîrrûh eş-Şâtîbî Ebû Muhammed el-Kâsım b. Ebi'l-Kâsım Hâlef b. Ahmed (ö. 590/1194). Kur'ân-ı Kerim'in hem kırâat hem de tefsirle alakalı yönlerine hakim bir âlimdi. Bunun yanında Hadis bilgisi de oldukça iyi durumdaydı. Ayrıca nahiv ve dil ilimlerinde de yetkin birisidi. Güzel ahlak sahibi birisi olarak kaynaklarda anlatılmaktadır. İbn Hâllikân onun hakkında şöyle demektedir: Şâtîbî, nahiv ve dil konularında zamanında eşsiz bir âlimdi⁴⁰.

6.3. Fıkıh Hocaları

1. Ebu Manşur el-Ebyârî. Maliki fakihidir. Hadis hocaları arasında da zikredilmiştir. Ondan Hadis ilmi yanında Maliki fikhına dair dersler de almıştır.

³⁷ es-Suyûtî, *Husnu'l-Muḥâzara*, I, 375.

³⁸ es-Suyûtî, *Husnu'l-Muḥâzara*, I, 454.

³⁹ es-Suyûtî, *Husnu'l-Muḥâzara*, I, 498.

⁴⁰ İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III. 340.

6.4. Arap Dili ve Nahiv Hocaları

1. Ali b. Abdillâh b. Yasin b. Necm Ebu'l-Hasan el-Kinânî el-'Askalânî; İbnu'l-Hâcib ondan Arap dili ve belâgat ilmine dair eğitim almıştır⁴¹.

6.5. Usûl ve Mantık Hocaları

1. 'Âmidî (631) İbnu'l-Hâcib mantık derslerini bu zattan almıştır. Aynı zamanda kelâm ve fıkıh usulü âlimidir. Cedel, felsefe ve mantık ilimlerini bilmektedir⁴².

2. Ebu'l-Hasan eş-Şâzelî (656); Şâzeliye tarikatının şeyhidir. Değerli bir âlim ve yüce bir insandır. Nesir ve şiir türü eserler kaleme almıştır⁴³. İbnu'l-Hâcib, *Kitabu's-Şifâ* isimli eseri kendisinde okumuştur.

7. Öğrencileri

Kayıtlarda geçen belli başlı talebeleri şunlardır⁴⁴.

1. Ahmed b. Muḥassin Necmu'd-Din İbn Millî (ö. 699/1300). "*Kâfiye*" yi İbnu'l-Hâcib'den okudu. Usûl, felsefe, kelâm gibi çeşitli ilim dallarında meşhûr olan İbn Millî, kuvvetli bir hafızaya sahipti. Son derece zeki idi. Münâzaralarda bulunurdu⁴⁵.

2. Cemâlu'd-Din b. Mâlik Muhammed b. Abdullah (ö. 672/1273). Şâfi mezhebine mensup olan bu zât, nahiv bilginiydi. İbn Mâlik; Arapça ve kıraat eğitimi almıştır. Kıraat alanında önemli bir isim olduğu gibi dil alanına da hakimdir. Arap şiirine de muttali olmuştur. İbnu'l-Hâcib'in eserleri üzerine şerh ve hâşiyeler kaleme almıştır⁴⁶.

⁴¹ İbnu'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, I, 509.

⁴² Emrullah Yüksel, "Seyfeddîn 'Âmidî", *DİA*, III, 57.

⁴³ es-Suyûtî, *Husnu'l-Muḥâzara*, I, 250.

⁴⁴ İbn Keşir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 198; es-Suyûtî, *Buḡyetu'l-Vu'ât*, I, 470-471; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1374; Türkmen, "İbnu'l-Hâcib", *EÛSBE Dergisi*, s. 340-341.

⁴⁵ İbnu'l-Hâcib, *Emâlî İbni'l-Hâcib*, I, 28-29.

⁴⁶ İbnu'l-Hâcib, *Emâlî İbni'l-Hâcib*, I, 28.

3. Ebûbekir b. Ömer b. Ali b. Sâlim el-Konstantînî (ö. 695/1296). Şafii mezhebine mensup olan bu zât, meşhûr nahivcilerdendi. Aynı zamanda hadis ve fıkıh bilginiydi. Kâhire'nin büyük ilim adamlarından sayılırdı.

4. Zeynu'd-Din İbn 'Îmâd Muhammed b Rıdvân b. İbrâhim b. Abdu'r-Rahmân (ö. 700/1300). Meşhûr nahivci, edib ve şair olan bu zât, nahiv ilmini İbnu'l-Hâcib'den öğrenmiştir⁴⁷.

5. el-Meliku'n-Nâşır Dâvud b. el-Meliku'l-Muaẓẓam İsâ el-Eyyûbî (ö. 655/1257). Rivayete göre bu zâtın ricası üzerine İbnu'l-Hâcib *Kâfiye*'yi nazmetti ve bu nazmı İbnu'l-Hâcib'den okudu. Engin bir ilme sahipti.

6. el-Muvaffak Muhammed b. Ebu'l-'Alâ en-Naşîbî (ö. 695/1296). Şafii mezhebine mensup olan bu zât kırâat bilgini, muhakkık birisiydi. Ba'lebek'te doğan en-Naşîbî, Mısır'a giderek İbnu'l-Hâcib'den nahve dair mukaddimesini okudu. Büyük bir edebiyat ve kırâat bilginiydi.

7. Kemâlu'd-Din b. ez-Zemlekânî. Kendisi İbnu'l-Hâcib'in öğrencisi olduğunu söylemektedir. Kırâat ilmini İbnu'l-Hâcib'den okumuştur.

8. el-Munzirî (ö. 656/1258); Fıkıh, hadis, Arapça ve kıraat ilimlerinde derinlik kazanmış bir isimdir⁴⁸.

9. İbnu'l-Muneyyir (ö. 683/1284) Tefsir, Arapça, fıkıh, belagat ve soy ilmi alanlarında kendisini yetiştirmiştir. Bu alanlarla ilgili bir çok bilgi birikimini İbnu'l-Hâcib'den almıştır⁴⁹.

10. ed-Dimyâtî (ö. 705/1305); Şafii bir âlimdir. Hafızdır. Hadis, fıkıh alanlarında kendisini yetiştirmiştir. Arapçası son derece iyidir⁵⁰.

---

⁴⁷ İbnu'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, I, 29.

⁴⁸ es-Suyûtî, *Husnu'l-Muhâzara*, I, 355.

⁴⁹ es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâzara*, I, 316; İbnu'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, I, 28.; Süleyman Mollaibrahimoğlu, "İbnu'l-Muneyyir", *DİA*, XXI, 156.

⁵⁰ es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâzara*, I, 357.

8. Eserleri

İbnu'l-Hâcib'in farklı alanlarda pek çok eseri mevcuttur. Eserlerinin son derece güzel ve ifadelerinin son derece fasih olduğu belirtilmiş ve bu sebeplerden dolayı da ilim dünyasında kabul gördüğü ifade edilmiştir. Nahiv, sarf, aruz, fıkıh, kıraat, usûl, tarih ve edebiyat alanlarında kaleme aldığı eserlerini şu şekilde saymak mümkündür⁵¹;

1. *el-Kâfiye*. Nahivle ilgili muhtasar bir eserdir. Mukaddime mahiyetinde olup Doğu İslâm dünyasında nahiv öğretimi konusunda ilk sırada gelen eserlerden biridir.

2. *Şerhu'l-Kâfiye*; *el-Kâfiye* eserinde anlaşılmayan ya da kapalı kalan hususları açıklamak için yazılmıştır. Brockelmann bu eserin İstanbul'da basıldığını ifade eder.⁵²

3. *Manzûmâtü'l-Vâfiye ve Şerhuha*. Eser *el-Kâfiye*'nin manzûm şeklidir.

4. *Şerhu'l-Vâfiye fî Naẓmi'l-Kâfiye*. İbnu'l-Hâcib *el-Kâfiye*'yi, Kerek Emiri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd'a okutmak için *el-Vâfiye* adıyla manzûm hale getirmiş, daha sonra da onu şerhetmiştir. Bu şerh, Mûsâ Bennây el-'Alîlî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Necf 1400/1980).

5. *el-İzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal*. ez-Zemaşşerî'nin eserinin şerhidir. İlgili eserdeki konular ele alınırken ez-Zemaşşerî'ye yöneltilen eleştiriler dikkat çeker. Mûsâ Bennây el-'Alîlî eseri tahkik ederek iki cilt halinde yayımlamıştır (Bağdad, 1402/1982).

6. *el-Kaşîdetü'l-Muveşşaha bi'l-Esmâi'l-Muenneseti's-Semâ'iyye*. Yirmi üç beyitlik bir risâledir. Eserde açık olarak müenneslik alameti bulunmayan semâî müennesler gösterilmiştir. Eserde ilk kısımda altmış adet ikinci kısımda da on yedi

---

⁵¹ Eserleri için bkz. İbnu'l-Hâcib, *Emâlî İbni'l-Hâcib*, I, 30-34. ;Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esmâi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, II, 1375.; Türkmen, "İbnu'l-Hâcib", *EÛSBE Dergisi*, s.343; Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", *DİA*, XXI, 57.

⁵² Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Arapça Tercümesi: *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* (çev.: Dr. Abdulhâlim en-Neccâr), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, ts. V, 309.

adet müennes kelimeden bahsedilmektedir. Eser ayrıca Târik Necm Abdullah ve İhsan Cafer tarafından tahkik edilerek basılmıştır⁵³.

7. *el-Emâli'n-Nahviyye*. Çalışmanın konusunu da içerisinde barındıran bu eser ez-Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal*'ı ve kendisinin *el-Kâfiye*'sindeki bazı konuları bir kısım âyetlerdeki nahiv meseleleri hakkındaki açıklamaları ihtivâ eder. Bunların dışında el-Mutenebbî'den bazı beyitler de açıklanmaktadır.

8. *Risâle fi'l-'Aşr*. Aşr (on) kelimesinin evâil ve evâhîrle kullanımından bahsetmektedir. Ayrıca bu risale, Ahmet Yüksel tarafından günümüz Türkçe'sine çevrilerek, makale halinde yayımlanmıştır⁵⁴.

9. *el-Mesâilu'd-Dimeşkiyye* Bu esere atıf ayetlerin imlâlarının yapıldığı *el-Emâli'n-Nahviyye* isimli eserin ilk bölümünde geçmektedir. 4 numaralı imla bu husustan bahseder.

10. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezûliyye*. Ebû Mûsâ İsâ b. Abdü'l-Aziz tarafından hazırlanan, i'câz, ibhâm ve çeşitli nahvî konuları ihtivâ eden kitaba birçok şerh yazılmıştır.

11. *el-Maksadu'l-Celil fi 'Ilmi'l-Halil*. İbnu'l-Hâcib'in arûz hakkında yazdığı bir kasîdedir. 171 adet beyitten oluşmaktadır.

12. *Şerhu Kitâb-ı Sîbeveyh*; Bu eserle ilgili *Keşfu'z-Zunûn* isimli eserde bir atıf bulunmaktadır.

13. *el-Muktefi li'l-Mubtedî Şerhu'l-Îzâh li Ebî Ali el-Fârisi*; Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh* isimli eserinin şerhidir. Kaynaklarda çok fazla zikredilmemektedir.

---

⁵³ Bkz. İbnu'l-Hâcib, *el-Kaşîdetu'l-Muveşşaha*, Thk. Târik Necm Abdullah, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1985.

⁵⁴ Bkz. Ahmet Yüksel, İbnu'l-Hâcib ve *Risâle fi'l-'Aşr*'ı, *Nüşa*, Y. 3, S. 10, 2003, 145-154.

14. *I'râbu Ba'zı Âyât mine'l-Kur'âni'l-Azîm*. Brockelmann tarafından İbnu'l-Hâcib'in eserleri arasında zikredilmektedir.

15. *Mufazzal* Brockelmann bu eseri de İbnu'l-Hâcib'in eserleri arasında zikretmektedir.

16. *eş-Şâfiye*. Sarf'a dair olan bu eser, çok veciz bir şekilde yazılmıştır. Eser üzerine otuz dört Arapça, beş Farsça, bir adet de Türkçe şerh yapılmıştır.

17. *Şerhu's-Şâfiye*. Musannifin kendisinin *eş-Şâfiye* isimli sarfa dair eserine yazdığı şerhtir. Bu eser üzerine yapılmış tek şerh kendisinin şerhi değildir. *eş-Şâfiye* isimli eserin şerhleri şu şekilde zikredilebilir;

a) eş-Şeyh Razıyyu'd-Din Muhammed b. El-Hasen el-Esterâbâdi'nin şerhi. (ö. 686/1287)

b) es-Seyyid Rukne'd-Din el-Hasen b. Muhammed el-Esterâbâdi'nin şerhi (ö. 717/1317).

c) Ahmed b. El-Hasen Fahru'd-Din el-Çarperdi'nin Şerhi (ö. 746/1345).

d) Cemâlu'd-Din Abdullah b. Yûsuf, İbn-i Hişam en-Naḥvi'nin şerhi. (ö. 761/1360)

e) eş-Şeyh Zekerıyyâ b. Muhammed el-Ensârî el-Mıṣrî'nin (ö. 926/1520) *el-Menâhicu'l-Kâfiye fi Şurûhi's-Şâfiye* isimli şerhi.

f) Fazlu'l-İsâm'ın yazmış olduğu şerh.

g) Abdu'l-Celîl el-Hanbelî'nin "*Şerhu Nazmi's-Şâfiye el-Musemmâ bi'l-Kâfiyeti'l-Vâfiye*" isimli şerhi.

h) el-Mevlâ Muhammed b. Tâhir b. Ali'nin "*el-Kâfiye Şerhu'l-Vâfiye*" adını verdiği şerhi.

i) Lütfullah b. Muhammed el-Ğıyas eṭ-Ṭuğraî'nin "*el-Menâhilü 'ş-Şâfiye fi Keşf-i Ma'âni 'ş-Şâfiye*" adını verdiği şerh.

i) eṣ-Şeyḥ Ahmed b. Abdülkerim b. el-Hâcc İsa'nın (282/1865)'te tamamladığı ve "*Şerhu 'ş-Şâfiye bi'l-'Abâyiri'l-Vâfiye*" adını verdiği şerh.

j). Saîd b. Mes'ûd el-Merâkişî'nin "*Kenzuṭ-Ṭâlib fi Şerhi Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*" ismini verdiği şerh.

18. *Şerhu'l-Hâdî*.

19. *Akîdetu İbni'l-Hâcib*. Allah'ın zâtî sıfatları, ma'rifetullah gibi konuların ele alındığı eser, Eş'âri kelâmcıların fikirlerinin özeti gibidir.

20. *Câmi'u'l-Ummehât fi'l-Fıkhü'l-Mâlikî*. Eser, Mâlikî mezhebinin bir nevi fıkıh özetidir. İbn Şâş'ın *Cevâhir* isimli eserine dayanılarak yazılmıştır.

21. *Cemâlu'l-'Arab fi 'İlmi'l-Edeb*. Bazı âyetlerin tefsiri yapılan eserde ayrıca şâir el-Mutenebbi'den beyitler bulunmaktadır. Bunun yanında bazı hadis-i şerifler ve nahiv bilgileri de bu eserde ele alınmaktadır.

22. *Mu'cemu'ş-Şuyûh*. Tarih alanında yazılan bir eserdir. Kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Mehmet Türkmen eserin kayıp olduğu notunu düşmüştür⁵⁵.

23. *Muntehe's-Sûl ve'l-Emel fi 'İlme'ş-Usûl ve'l-Cedel*. Fıkıh usûlü ve cedel hakkındadır. 'Âmidî'nin fıkıh usûlü'ne dair koyduğu hükümleri açıklamaktadır. Çeşitli şerh ve hâşiyeleri yapılmıştır.

24. *'Uyûnu'l-Edille; Muntehe's-Sûl ve'l-Emel fi 'İlme'ş-Usûl ve'l-Cedel* isimli eserin muhtasar halidir.

25. *Kâfiyetu Zevi'l-'Arab fi Ma'rifeti Kelâmi'l-'Arab*⁵⁶

⁵⁵ Türkmen, "İbnu'l-Hâcib", *EÜSBE Dergisi*, s.343.

26. *Mirşâdu'l-Efhâm ilâ Mebâdi'ül-Ahkâm*⁵⁷

27. *Manzûmatu'l-Mağşad el-Celil ilâ 'Ilmi'l-Halil*⁵⁸

9. Vefatı

Hayatının son kısımlarında geçim sıkıntısı nedeniyle İskenderiye'ye yerleşen İbnu'l-Hâcib burada 26 Şevval 646 tarihinde perşembe günü kuşluk vaktinde vefat etmiş ve cenazesi İskenderiye'de deniz kapısının dışında Şeyh Salih b. Ebi türbesine defnedilmiştir⁵⁹. Onun ölümü Eyyûbiler devletinin yıkılmasından iki sene öncesine rastlamaktadır⁶⁰.

10. İbnu'l-Hâcib'in İçinde Yaşadığı Siyasi ve Kültürel Çevre

10.1. Siyasi Çevre

İbnu'l-Hâcib'in doğum tarihi 570 ya da 571 senesidir. Bu sene Selahaddin Eyyubi'nin Yukarı Mısır'da Aşvan ve Tavd şehirlerinde, Sudanlı ve bazı diğer Araplar'dan ve oluşan başında Kenz⁶¹ ya da Kenzu'd-Devle⁶² adı verilen kişinin önderliğinde gerçekleşen isyanı bastırdığı ve otoritesini güçlendirdiği senedir. Bu isyanın yanında İskenderiye'ye donanma çıkaran Sicilyalılarla ve Fatımi yandaşlarıyla mücadelesini sürdüren Selahaddin diğer taraftan da Suriye'deki gelişmeleri takip etmektedir⁶³.

---

⁵⁶ İsmail Karahan, *İbnu'l-Hâcib ve el-Kâfiye adlı eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011.; Mahir Hamidov, *İbnu'l-Hâcib'in el-Kâfiyesi ve el-Beyzâvî'nin Lubbu'l-Elbâb ve fi 'Ilmi'l-İ'râb'ının Mukayesesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

⁵⁷ Karahan, *İbnu'l-Hâcib ve el-Kâfiye adlı eseri*, 24.; Hamidov, *İbnu'l-Hâcib'in el-Kâfiyesi ve el-Beyzâvî'nin Lubbu'l-Elbâb ve fi 'Ilmi'l-İ'râb'ının Mukayesesi*, 14.

⁵⁸ Karahan, *İbnu'l-Hâcib ve el-Kâfiye adlı eseri*, 24.; Hamidov, *İbnu'l-Hâcib'in el-Kâfiyesi ve el-Beyzâvî'nin Lubbu'l-Elbâb ve fi 'Ilmi'l-İ'râb'ının Mukayesesi*, 14.

⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 248.

⁶⁰ Türkmen, "İbnu'l-Hâcib", *EÜSBE Dergisi*, s.344.

⁶¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvahid eş-Şeybânî el-Cezerî İzzettin İbnu'l-Eşir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Thk. Ömer Abdusselam Tedmîrî, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut, 1997, IX, 402.

⁶² Ramazan Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 26.

⁶³ Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 26.

Ülkenin sultanı olmasıyla Selâhaddîn, Mısır ve Suriye'nin kuvvetlerini tekrar birleştirmiş; sonra da Erbil, Musul, Diyar-ı Bekir ve Hilat bölgeleri dâhil olmak üzere el-Cezire coğrafyasını da Eyyûbîlere bağlamıştır. İslam topraklarını tehdit eden Haçlılara karşı çok güçlü bir birlik meydana getirmiştir⁶⁴.

Siyasî karışıklıkları bastıran Selahaddin Eyyûbî, daha sonra sosyal ve kültürel alanda faaliyetler göstermeye başlamıştır. Bu dönemde camiler, medreseler inşa edilmiştir. Mezheplere serbest hareket edebilme imkanı vermiş ve camilerde dört mezhebe ait revaklarda ilim halkaları oluşmuştur.

Selâhaddîn vefat edince, Eyyûbî Devleti'nin Şam merkezli olan kuzeyi, oğullarından Meliku'l-Efzal Nureddin'in, Kahire merkezli güneyi ise Meliku'l-Aziz Osman'ın yönetimine geçti. Bu dağınık durum Selâhaddîn'in kardeşi Meliku'l-Adil Seyfeddin Ebubekir'in yönetimi ele geçirmesiyle son bulmuştur. Daha sonra Meliku'l-Kâmil Muhammed, ondan sonra II. Meliku'l-Adil, ondan sonra Meliku's-Sâlih Necmeddin Eyyûb, son olarak da oğlu Meliku'l-Muaẓẓam Toranşah tarafından yönetilmiştir. O da askerleri tarafından öldürülmüş ve yönetim Eyyûbî hanedanının elinden çıkarak bu askerlerin idaresine geçmiştir⁶⁵.

İbnu'l-Hâcib'in ölüm tarihine baktığımızda ise ölümü Eyyûbiler döneminin sona ermesinden yaklaşık 2 sene öncesine rast gelmektedir. Bu bilgilerden hareketle İbnu'l-Hâcib neredeyse Eyyûbiler devleti ile aynı yaştadır. Bu yüzden Eyyûbiler dönemi siyasî olaylarına bakmak onun yaşadığı dönemin siyasi olaylarını görmek açısından faydalı olacaktır.

10.2. Kültürel Çevre

Eyyûbiler devleti siyasî olarak bir rahatlama sağladıktan sonra ilim ve kültürel faaliyetlere yönelebilmiştir. Selahaddin Eyyubi dönemi siyasi istikrarın sağlanması ve bu alanlara yatırım yapılması açısından son derece önemlidir. Bu

---

⁶⁴ Ahmet Demir; "Medreselerin Gelişmesinde Eyyûbilerin Rolü", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmi İlimler Sempozyumu*, ed. İsmail Narin, Bingöl Üniv. Yay., 2013, II, 459.

⁶⁵ Demir; "Medreselerin Gelişmesinde Eyyûbilerin Rolü", II, 461.

dönemin Mısır'ında önemli âlimler yer almıştır. İbnu'l-Hâcib'in yetiştiği ortamda dil, kıraat, fıkıh, hadis, edebiyat ve nahiv alanlarında pek çok âlim yetişmiştir.

Eyyûbiler devri ilim ve edebiyat bakımından parlak bir dönem olarak nitelendirilmektedir. Başta Selahaddin olmak üzere Eyyûbî hükümdarlarından çoğu ilimle uğraşmışlar, aralarından el-Meliku'l-Manşûr, el-Meliku'l-Muaẓẓam ve Ebu'l-Fidâ gibi eser yazan âlimler çıkmıştır⁶⁶.

İlim dünyasında yaşanan gelişmeler Arap nesir ve şiirinde de kendisini göstermiş ve bu alanda da pek çok isim yetişmiştir. Bu dönemde nesirde Kâzî el-Fazıl (ö. 599/1202), 'Imâdüddin el-İsfahânî (ö. 598/1201) ve Ziyâeddin İbnu'l-Eşir (ö. 634/1234) gibi üslupçular, Börü (öl. 616/1219), Behram Şah (ö. 612/1225) gibi şairler bu isimlerdendir⁶⁷.

Zamanın meşhur nahivci ve dilcilerden bir kısmı şunlardır⁶⁸;

Abdullah b. Berrî b. Abdu'l-Cabbâr el-Mısrî (ö. 582/1186).

Eşîru'd-Dîn Ebû Hâyan el-Endelûsî Muhammed b. Yûsuf (ö. 745/1344).

Muhammed b. Ali b. Mûsâ b. Abdurrahmân el-Ensâri (ö. 673/1274).

Muhammed b. Abdillâh b. Abdülazîz (ö. 693/1294).

Muhammed b. Abdillâh (Cemâleddin Ebû Abdillâh eṭ-Ṭâi) (ö. 672/1273).

Muhammed b. Mukrim el-Mısrî (İbn Manzur) (ö. 711/1294).

Muhammed b. Ali, Razıyyu'd-Din el-Enşârî (ö. 684/1285).

Muhtelif alanlarda pek çok âlim yetişmesini sağlayan en temel neden bu dönemde medreselerin açılmasıdır. Bu dönemde bir taraftan Haçlılarla mücadelenin sürmesi diğer taraftan da bu medreselerin ilim hayatına şekil vermesi söz konusu olmuştur⁶⁹.

Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, ez-Zeccâci'nin *el-Cumel*'i , Ebu Ali el-Farisi'nin *el-İzâh*'ı bu dönemin eserlerindedir. Ayrıca bu dönemin en meşhur eserlerinden birisi

⁶⁶ Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 26.

⁶⁷ Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 27.

⁶⁸ Türkmen, "İbnü'l-Hacib", *EÜSBE Dergisi*, s.339.

⁶⁹ Demir, "Medreselerin Gelişmesinde Eyyûbilerin Rolü", II, 460.

müellifin bazı kısımları üzerine imla ettirdiği ve ez-Zemaḥşerî'ye ait olan *el-Mufaṣṣal* isimli eserdir.

11. Arap Dili ve Edebiyatı'ndaki Yeri

İbnu'l-Hâcib, yaşadığı dönemin saygın âlimlerinden birisidir. Nahiv ve sarf konularındaki hakimiyetiyle herkesin takdirini kazanmıştır. Okuttuğu derslerle ya da kaleme aldığı eserleriyle pek çok kişiyi etkilemiştir. Nahiv ekollerine ait görüşleri bazen eleştirmiş ve kabul etmemiş bazen ise farklı görüşleri uzlaştırma yoluna gitmiştir. Telif ettiği eserler büyük ilgi görmüş gerek yaşadığı dönemde gerekse daha sonraki dönemlerde medrese vb. eğitim kurumlarında okutulmuş ve kabul görmüştür. Yine bu eserler Arap dilinin sarf, nahiv, şiir gibi temel konularında kaynak eser haline dönüşmüştür.

İbnu'l-Hâcib'in dil ve nahiv konularında sahip olduğu eşsiz bilgiler yanında şiir yazma yeteneğinin de bulunması onu özel kılan hususlardan olmuştur. Sayıları çok olmasa da yazdığı şiirler ve kendi eserlerinden bazılarını manzum olarak kaleme almış olması bu durumu desteklemektedir. Şiir yazma özelliğinin yanı sıra Arap dilinin temellerinden sayılan Cahiliye dönemi şiirlerini anlama ve izah etmedeki mahareti de önemli bir hususiyeti olmuştur. İbn Hallikân ondan istifade eden birisidir. Onun Arap dili açısından İbnu'l-Hâcib'in yetkinliğini ifadesi oldukça önemlidir. İbn Hallikân, onunla ilgili bir hatırasında şöyle der: Ben defalarca İbnu'l-Hâcib'le görüştim. Arap dili ve hukuka dair ondan çok bilgi aldım. Hatta el-Mutenebbî'nin anlaşılması benim tarafımdan zor olan bazı şiirlerini ona sorardım. O da çok pratik ve kayda değer cevap verirdi⁷⁰. İbnu'l-Hâcib *el-Emâli'n-Nahviye* isimli eserinin bir bölümünü el-Mutenebbî'nin şiirlerinin açıklanmasına ayırmıştır.

Nahiv konularında ortaya koyduğu kendine has üslup ve fikirleri gerek kendi eserleri gerekse başka eserlerin tahlîli sayesinde öğrencilerine aktarmış, bu üslup ve fikirler eserleri sayesinde de günümüze kadar ulaşmıştır.

---

⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 250

Birinci bölümde hayatı, eserleri, hocaları ve öğrencileri zikredilen ve Arap dilindeki konumunu tespit edilen İbnu'l-Hâcib'in, ikinci bölümde *Emâli'l-Mufaşşal* isimli eseri muhteva ve şekil açısından incelenecektir.

II. BÖLÜM

İBNU'L-ĦÂCİB'İN EMALİ'L-MUFAŞŞAL İSİMLİ ESERİNİN İNCELENMESİ

Çalışmanın ikinci bölümünde *el-Emâli'n-Nahviyye* isimli eserin *Emâli'l-Mufaşşal* isimli bölümü ele alınacaktır. Eserin "Emâlî" türü bir eser olması sebebiyle bu bölüme Emâlî kavramının tanımı ve Arap dilinde neyi ifade ettiği konuları işlenecektir. Yine Emâlî türü eserlerden bazıları zikredilecektir. Eserin tanıtımı ve nüshaları konu başlığında ise *el-Emâli'n-Nahviyye* isimli eser tanıtılacaktır. Birbirinden bağımsız bölümlerden oluşan bu eser ilim dünyasında tek eser olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı *Emâli'l-Mufaşşal* isimli eser kendi başına ele alınmamış diğer bölümlerle birlikte değerlendirilmiştir. Eserin hazırlanmasında esas alınan kaynaklar başlığından itibaren *Emâli'l-Mufaşşal* isimli eser müstakil olarak ele alınmaktadır. Eserin hazırlanmasında esas alınan kaynaklar incelenmekte ve özellikle bu eserin imlâ sebebi olan ez-Zemaḥşerî ve *el-Mufaşşal* isimli eseri hakkında bilgi verilmektedir. Eserde takip edilen üslup ve metot özellikleri incelenmekte, şiirler, ayet ve hadisler, meseller ve diğer âlimlerin görüşlerinden yapılan istişhadlar değerlendirilmektedir. Daha sonra ise eser muhteva açısından ele alınmakta ve eserin Arap dilindeki önemine vurgu yapılmaktadır.

1. Arap Dili'nde Emâlî

Emâlî kelimesi "ملا" kelimesinden türemekte olup imlâ (veya ümliye) kelimesinin çoğuludur. İmlâ kelimesinin sözlükte "uzatmak, mühlet vermek, ertelemek ve ömrün uzun olması"⁷¹ gibi anlamlarının yanında "yazdırmak, dikte etmek"⁷² anlamları da bulunmaktadır. Kelime, yazdırmak anlamı itibariyle Kur'ân-ı Kerim'de de yer almaktadır⁷³. İmlâ kelimesinin aslının imlâl olduğu, imlâ kelimesini Benî Temîm'in, imlâli de Benî Esed'in kullandığı ifade edilmiştir. Bakara suresi 282. ayetin bir kısmı, *وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ* şeklindedir. Bu kullanım Benî Esed'in kullanımına delil olmuştur. Ayetin anlamını ise " *Üzerinde hak bulunan (borçlu) da yazdırsın*" şeklinde vermek mümkündür. Bir diğer kullanım da Furkan Suresi 25.

⁷¹ Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Mansûr el-İfrîkî, *Lisânul-'Arab*, Dâru Şâdir, Beyrut, 4.bas. 1414 h., "ملا", XV, 290

⁷² İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye (eş-Şihâh)* thk. Ahmed Abdulğafur 'Attâr, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987, "ملا", VI, s. 2497; Muhammed Murtezâ el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Ḳâmûs*, Kuveyt, 2001, "م لو", XXXIX, s. 555.

⁷³ Bakara 2/282, Furkan 25/5; Abdullah Aydınli, "İmlâ", *DİA*, XII, s. 225.

ayette yer almaktadır. وَقَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اِكْتَتَبَهَا فَمِى ثَمَلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلاً

ve ثَمَلَى fiili kullanılmaktadır. Bu kullanım da Benî Esed'in kullanımına delildir⁷⁴.

Ayetin anlamı şu şekildedir; "(Bu Kur'an, başkalarından) yazıp aldığı öncekilere ait efsanelerdir. Bunlar ona sabah akşam okunmaktadır" dediler.

Terim anlamı olarak Emâlî ise "bir âlimin, talebelerine hadisleri ya da başka bilgileri yazdırmasıyla meydana gelen eser türünün adı olmuştur⁷⁵.

Kâtip Çelebi, Emâlî türü eserleri şu şekilde tanımlamaktadır; "Bir âlim ders vermek için gelir oturur, etrafına da öğrenciler kalem ve defterleriyle otururlar. Âlim söyler talebeler yazarlar. Zamanla biriken bilgiler neticesinde bir kitap meydana gelir ki bu kitap "imlâ" ya da "emâlî" diye adlandırılır⁷⁶." Emâlîlerin yazıldığı her bir derse "meclis" (çoğulu mecâlis) dendiği için bazı emâlîler "mecâlis" veya "mücâlese" (çoğulu mücâlesât) yahut "nevâdir" adıyla da anılmıştır⁷⁷.

Kâtip Çelebi, Emâlî türü eserlerin hadis, fıkıh, Arap dili gibi alanlarda Selef tarafından kullanıldığını ifade etmektedir⁷⁸. Kelam ve diğer İslamî ilimlerde de bu türün varlığından söz etmek mümkündür. Yine Katib Çelebi, Şafii âlimlerinin bu alanda meydana getirdikleri eserlere "ta'lik" adını verdiklerini söylemektedir⁷⁹. İmlâ hadis ilminin öğretim metotlarından birisi olmuştur. Hadis hafızları özellikle salı ve cuma günleri mescitlerde hadis yazdırmışlardır. Bu nedenle bu meclislerde meydana getirilen ve hadislerle alakalı olan emâlîler diğer ilimlerde bulunan aynı tür eserlerden çok daha fazla sayıdadır⁸⁰.

Fuat Sezgin, Arap dili ile ilgili Emâlî türüne ait yirmi dört eserden bahsetmekte ve o eserlerle birlikte müelliflerinin isimlerini zikretmektedir. Ayrıca bu

⁷⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şevkânî el-Yemenî, *Fethu'l-Kadir*, Dâru İbni Keşir, Dimeşk, 1414 h., I, 344.

⁷⁵ Abdullâh Aydınli, "İmlâ", *DİA*, XII, 225.

⁷⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, s. 161.

⁷⁷ Aydınli, "İmlâ", *DİA*, XII, 225; M. Yaşar Kandemir, "Emâlî", *DİA*, XI, 70.

⁷⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, s. 161.

⁷⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, s. 161.

⁸⁰ Kandemir, "Emâlî", *DİA*, XI, 70.

eserlerle ilgili kısa bilgiler de aktarmaktadır. Burada geçen Emâlîleri şu şekilde sıralamak mümkündür⁸¹;

- 1- *Kitâbu'l-Emâlî* , Ebu 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muşenna (ö. 210/825)
- 2- *Kitâbu'l-Mucâlesât* , Ebu'l-Hasen Ali b. 'Ubeyde er-Riyhânî (ö. 319/831)
- 3- *Kitâbu'l-Emâlî* , Muhammed b. Ziyâd b. el-'Arâbî (ö. 230/844)
- 4- *Kitâbu'l-Emâlî*, Hârûn b. Ali b. Yahya el-Muneccim (ö. 288/900)
- 5- *Kitâbu'l-Emâlî*, el-Mecâlis , el-Mucâlesât , Ebu'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/903)
- 6- *Kitâbu'l-Emâlî*, Süleyman b. Muhammed el-Hâmid (ö. 305/917)
- 7- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ebu Abdullah Muhammed b. el-Abbâs el-Yezîdî (ö. 310/922)
- 8- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ali b. Süleyman el-Ahfeş (ö. 315/927)
- 9- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ebubekir Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd (ö. 321/933)
- 10- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ebu Abdullah İbrahim b. Muhammed Nıftaveyhi (ö. 323/934)
- 11- *Kitâbu'l-Emâlî*, Cahza, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Ca'fer el-Bermekî (ö. 324/935)
- 12- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ebubekir Muhammed b. el-Kasım el-Enbârî (ö. 328/939)
- 13- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ebubekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî (ö. 335/965)
- 14- *el-Emâlî el-Kubrâ, el-Emâlî el-Vuşâ, el-Emâlî eş-Şuğrâ*, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî (ö. 337/948)
- 15- *Kitâbu'l-emâlî*, Ali b. Hârûn b. Ali b. Yahya el-Muneccim (ö. 352/963)

---

⁸¹ Sezgin, Fuat, *Geschichte der Arabischen Schrifttum (GAS)*, Arapça Tercümesi: *Târîhu't-Turâsî'l-'Arabî*, (çev.: 'Arafe Mustafa, Mâzin 'Amâvî), İdâratu's-Sekâfe ve'n-Neşr bi'l-Câmi'a, Riyâd, 1988 s.133-136.

16- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ebu İshâk İbrahim b. Abdullah en-Nuceyramî (ö. 355/965)

17- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ebu Alî İsmail b. el-Kâsım el-Ğâlî (ö. 356/966)

18- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ebu Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâlaveyh (ö. 370/980)

19- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ebu Ahmed el-Hasen b. Abdillâh el-'Askerî (ö. 378/988)

20- *Kitâbu'l-Emâlî*, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya el-Ğazvîni (ö. 395/1004)

21- *Kitâbu'l-Emâlî*, Amed b. Muhammed en-Nâmî (ö. 399/1008)

22- *Ğureru'l-Fevâid ve Dureru'l-Ğalâid*, eş-Şerîf el-Murtaẓâ Ali b. el-Huseyn (ö. 436/1044)

23- *Behcetü'l-Mecâlis ve Unsu'l-Mucâlis*, Ebu Amr Abdillâh b. Abdilber (ö. 463/1070)

24- *el-Emâlî eş-Şeceriyye*, Ebu's-Seadât Hibetullâh b. Ali b. eş-Şecerî (ö. 542/1147)

Bu yirmi dört esere ek olarak bu araştırmanın konusu olan İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Emâlî'n-Nahviyye* isimli eserini zikretmek mümkündür. Kâtip Çelebi ise eserinde Emâlî türünde altmış yedi eserin ismini vermekte⁸² ve İbnu'l-Hâcib'in eserinden de bahsetmektedir⁸³.

2. Eserin Tanıtımı ve Nüshaları

el-Emâlî'n-Nahviyye isimli eser bazı kaynaklara göre dört bazılarına göre ise altı ana bölümden oluşmaktadır. Bunlardan birincisinde İbnu'l-Hâcib bazı ayetlerle ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Bu çalışmanın konusu olan ikinci bölümde ez-Zemaşeri'nin *el-Mufaşşal* isimli eserindeki bazı dil hususiyetlerini açıklamakta, eleştirmekte ya da desteklemektedir. Üçüncü bölümde ikinci bölüme benzeyen nahiv

⁸² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Ğunûn*, s. 161-165.

⁸³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Ğunûn*, s. 162.

ve sarf konularının imlâsı yer almaktadır. Son bölüm ise nahivle ilgili ihtilaflı bazı konuların ve bazı şiirlerle alakalı imlaların yer aldığı kısımdır. Yine el-Mutenebbi'nin şiirleri de bu bölümde ele alınmıştır. Kâtip Çelebi eserin üç bölümünden bahsetmektedir. Bunları bazı ayetlerin açıklanması, *el-Mufaşşal* üzerine ve *el-Kâfiye* üzerine bazı nahiv konularının ele alınması olarak ifade etmektedir⁸⁴. Eser üzerine yapılan akademik çalışmalarda bu bölümlendirme farklı şekillerde yapılmıştır. Örneğin eser üzerine tahkik çalışması yapmış olan Fahr Sâlim Süleyman el-Kudâre, çalışmasında eseri altı bölüme ayırmakta ve bu bölümleri şu şekilde zikretmektedir⁸⁵;

1. Kur'ân ayetleri üzerine imlâlar.
2. *el-Mufaşşal* üzerine yapılan imlâlar.
3. Nahivciler arasındaki bazı ihtilaflar üzerine yapılan imlâlar
4. *el-Kâfiye* üzerine yapılan imlâlar.
5. Şiir beyitleri üzerine yapılan imlâlar
6. Farklı konular üzerine yapılan imlâlar.

Muhammed Haşim Abdu'd-Dâyim de yaptığı çalışmasında eseri altı kısma ayırmakta ve bölüm başlıklarını aynı şekilde vermektedir⁸⁶.

Eserin çok sayıda yazma nüshası vardır. Brockelmann eserinde bu yazmalardan bazılarını değinmiştir. Eserin yazma nüshaları Kahire, İstanbul, Medine, Berlin, Paris, Madrid, Viyana ve Hindistan'da bulunmaktadır⁸⁷.

Eser üzerine yapılmış iki tahkik çalışmasına ulaşılmıştır. Bunlardan birincisi Hâdî Hasan Hammûdî'nin, diğeri ise Fahr Sâlim Süleyman el-Ğudâre'nin yaptığı çalışmadır. Hammûdî'nin tahkikini yaptığı eser *el-Emâli'n-Nahviyye* adıyla neşredilmişken diğerk tahkik ise *Kitâbu Emâlî İbni'l-Hâcib* ismiyle yayımlanmıştır.

---

⁸⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z- Żunûn*, s. 162.

⁸⁵ İbnu'l-Hâcib, *Emâlî İbni'l-Hâcib*, Thk. Fahr Sâlim Süleyman el-Ğudâre, I, 43.

⁸⁶ Muhammed Haşim Abdu'd-Dâyim, *İbnu'l-Hâcib fî Kitâbihî el-Emâlî'n-Nahviyye Ârauhû fî'l-Âyâtî'l-Ğur'âniye ve'l-Mufaşşal*, Basılmamış Doktora Tezi, Kahire, 1979, s. 52.

⁸⁷ Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Arapça Tercümesi: *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* (çev.: Dr. Abdulğalim en-Neccâr), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, ts. V, 309.

İsimlerde görülen farklılık kitabın bölümlere ayrılıp başlıklandırılmasında da görülmektedir. Bunun yanında çalışmanın konusu olan *Emâli'l-Mufaşşal* isimli bölümde yer alan imlâ sayısında da farklılık vardır. el-Kudâre 136 adet imlâdan bahsederken Hammûdî 133 imlâdan söz eder. Muhammed Haşim ise imla sayısını 137 olarak zikretmektedir. Bu farklılığın muhtelif yazma nüshalarından faydalanılmış olmasından kaynaklanması muhtemeldir. Ayrıca bazı imlâlar bir tahkik çalışmasında imlâyı oluşturmakta iken bir diğer tahkikte aynı imlâ lafızda görülen bir ibare nedeniyle farklı imlâ olarak yansıtılmıştır. Çalışmada Hâdî Hasan Hammûdî'nin tahkiki ana kaynak olarak tercih edilmiştir.

3. Eserin Hazırlanmasında Esas Alınan Kaynaklar

Eser, ana hatlarıyla ez-Zemaḥşerî'nin *el-Mufaşşal* isimli eserine dayanmaktadır. *el-Mufaşşal* adlı eserde geçen bazı kelimeleri, cümleleri, şiirleri ele alan İbnu'l-Hâcib, genellikle kendi müktesebatında olan bilgileri aktarmış bunun yanında da görüşünü desteklemek için kimi zaman ise görüşüne karşı olmasına rağmen diğer nahiv ve sarf âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir. Bu noktada ez-Zemaḥşerî ve eseri el-Mufaşşal hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

3.1. ez-Zemaḥşerî ve el-Mufaşşal İsimli Eseri

3.1.1. ez-Zemaḥşerî'nin Hayatı

Asıl adı Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ömer ez-Zemaḥşerî'dir⁸⁸. İsmi Muhammed b. Ömer b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed⁸⁹ şeklinde de rivayet edilmesine rağmen ilk zikredilen isminin doğru olduğu konusunda kaynaklar ittifak halindedir. ez-Zemaḥşerî 467 yılı Recep ayının 27'sinde Harezm'in bir köyü olan ez-Zemaḥşer'de doğmuştur. Her ikisine de nisbetle ez-Zemaḥşerî ve el-Harezmî olarak da adlandırılmıştır. Bir zamanlar Mekke'de yaşamış olmasından dolayı da Cârullah lakabını almıştır. Sahip olduğu ilmî birikimle

⁸⁸ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279; es-Suyûtî, *Ṭabakâtu'l-Mufessirîn*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1396, 120; İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye.*, XII, 219. Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsu'd-dîn ed-Dâvudî, *Ṭabakâtu'l-Mufessirîn*, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut, Tsz, II., 315.

⁸⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279.

bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için "Fahr-i Hârizm" lakabını da almıştır⁹⁰.

Mutezilî bir âlim olan ez-Zemaḥşerî, kaynaklarda son derece zeki, kavrama gücü yüksek ve her ilime sahip olmuş birisi olarak tanıtılmaktadır⁹¹. Hadis, tefsir, fıkıh, nahiv, dil ve belâgat gibi ilimleri öğrenmiş ve bu ilimlerde büyük imam olarak nitelendirilmiştir⁹². Bu ilimleri öğrenebilmek için pek çok yolculuklar yapmıştır. Bağdat, Mekke ve Medine bu şehirlerden bazılarıdır. Bu alanlarda dönemin tanınan hocalarından dersler almış, önemli sayıda öğrenci yetiştirmiş ve önemini günümüzde de koruyan pek çok eseri ilim dünyasına kazandırmıştır.

ez-Zemaḥşerî'nin ders aldığı hocaları şunlardır;

1. Ebu Muzar Mahmud b. Cerir ed-Zabiy; Nahiv ilmini bu âlimden öğrenmiştir⁹³. Lugat, nahiv, tıp gibi alanlarda döneminin en büyük âlimlerinden kabul edilen Mu'tezile âlimidir⁹⁴.
2. Ebu'l-Hattâb b. el-Baḥîr'den hadis dersleri almıştır.
3. Ebu Mansûr Naşru'l-Hârisî'den hadis dersleri almıştır.
4. Ebû Sa'd eş-Şekkânî'den Hadis dersleri almıştır.
5. Ebû Ali el-Hasen b. el-Muzaffer en-Nisâburî'den edebîyat tahsil etmiştir.
6. Ebû Naşr el-İsfahânî'den edebiyat öğrenmiştir.
7. Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'den hadis ve fıkıh dersleri almıştır.
8. Mekke'de Ebû Bekir Abdullah b. Talha el-Ya'burî'den Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okumuştur.
9. Ebu's-Sa'âdât İbnü's-Şecerî'den nahiv ve edebiyat tahsil etti.

---

⁹⁰ Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu, "Ez-Zemaḥşeri", *DİA*, XLIV, 235.

⁹¹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 279.

⁹² İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 168.

⁹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 168.

⁹⁴ Öztürk ve Mertoğlu, "ez-Zemaḥşeri", *DİA*, XLIV, 235.

ez-Zemaḥşerî'nin Mu'tezile düşüncesiyle irtibatını sağlayan iki hocasından söz edilmektedir. Bunlar Zeydî-Mu'tezilî müfessir, fıkıh ve kelâm âlimi Hâkim el-Cuşemî ile kendisine kelâmda (usul) hocalık, tefsirde öğrencilik yapan, son dönemin en önemli Mu'tezile kelâmcısı kabul edilen Rukneddin İbnu'l-Melâhimî'dir⁹⁵.

ez-Zemaḥşerî'nin yetiştirdiği öğrencilerden bazılarını şu şekilde zikretmek mümkündür⁹⁶.

1. Baqqâlî,
2. Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmî,
3. 'Âmir b. Hasan es-Simsâr,
4. Ebu'l-Meḥâsin İsmâil b. Abdullah eṭ-Ṭavîlî,
5. Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmûd eṣ-Şâşî
6. Muvaffâk b. Ahmed el-Mekkî
7. Muhammed b. Ebi'l-Kasım en-Naḥvî⁹⁷
8. Ebu'l-Hasan Ali ('Uley) b. Îsâ b. Vehhâs da ez-Zemaḥşerî'ye hem hocalık hem öğrencilik yapmıştır⁹⁸.

ez-Zemaḥşerî bahsi geçen isimler dışında bazı âlimlere de farklı alanlarda ders okutmuş ve onlara icazet vermiştir.

ez-Zemaḥşerî sahip olduğu ilmî birikim ve çeşitliliği eserlerine de yansıtmıştır. Tefsir, dil, nahiv, edebiyat ve fıkıh alanlarında pek çok eser kaleme almıştır. ez-Zemaḥşerî'ye ait eserler şunlardır⁹⁹;

1. *Esasu'l-Belâğâ*

2. *el-Esmâ fi'l-Luğâ*

⁹⁵ Öztürk ve Mertoğlu, "Zemaḥşerî", *DİA*, XLIV, 235.

⁹⁶ Öztürk ve Mertoğlu, "Zemaḥşerî", *DİA*, XLIV, 235.

⁹⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*, II, 16.

⁹⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*, II, 16; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemaḥşerî", *DİA*, XLIV, 235.

⁹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 168; İbn Keşir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 279-281; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1774. ; Brockelmann, *GAL*, V, 215.

3. *el-Ecnâs*
4. *Eṭvâku 'z-Zeheb*
5. *'Acebu 'l-'Aceb fî Şerhi 'l-Ummiyyeti 'l-'Arab*
6. *el-Emâlî*
7. *el-Unmûzec fî 'n-Naḥv*
8. *Tesliyyetu 'z-Zarîr*
9. *Ta 'lîmu 'l-Mubtedî ve İrşâdu 'l-Muktedî*
10. *el-Cibâl ve 'l-Emkine ve 'l-Miyâh*
11. *Cevâhiru 'l-Luġa*
12. *Hâşiye ale 'l-Mufaşşal*
13. *Haşâişu 'l-'Aşarâti 'l-Kirâmi 'l-Berera*
14. *ed-Durru 'd-Dâir*
15. *Dîvânu 't-Temsîl*
16. *Dîvânu 'l-Hatab*
17. *Dîvânu 'r-Resâil*
18. *er-Râid fî 'l-Ferâiz*
19. *Ruûsu 'l-Mesâil fî 'l-Fıkh*
20. *Rebî 'ul-Aḥyâr*
21. *Risâletu 'l-Esrâr*
22. *Risale fî Kelimeti 'ş-Şehâde*
23. *Risâletu 'l-Meseme*
24. *er-Risâletu 'n-Nâsiha*
25. *Sevâiru 'l-Emsâl*
26. *Şâfiyyu 'l-'Ayyi min Kelâmi 'ş-Şafi 'ıyyi*
27. *Şerhu Ebyâti Kitâbı Sîbeveyh*

28. *Şerhu 'l-Mufaşşal*
29. *Şerhu 'l-Maķâmât*
30. *Şeķâķi 'n-Nu'mân fi Hadâiķi 'n-Nu'mân*
31. *Şamîmu 'l-'Arabiyye*
32. *Zâlletu 'l-Munşid*
33. *el-Fâik fi Ğaribi 'l-Ĥadîs*
34. *el-Ķistâs fi 'l-'Arûz*
35. *el-Keşşâf*
36. *el-Keşf fi Ķırâ'âti 'l-'Aşera*
37. *Muteşâbihu Esâmî'r-Ruvât*
38. *Muĥtasaru 'l-Muvâfaķa beyne Ehli 'l-Beyt ve 's-Sahâbe*
39. *el-Muĥâcacât fi 'l-Mesâili 'n-Naĥviyye*
40. *el-Mustaķşâ fi Emsâli 'l-'Arab*
41. *Mu'cemu 'l-Ĥudûd*
42. *el-Minhâc fi 'l-Usûl*
43. *el-Mufred ve 'l-Murekkeb*
44. *el-Mufaşşal*
45. *el-Maķâmât*
46. *Muķaddimetun fi 'l-Edeb*
47. *Nuzhetu 'l-Muste'nis*
48. *en-Nasâiĥu 'l-Kibâr*
49. *Nuketu 'l-'Arâb*
50. *Nevâbiĝu 'l-Kelim.*

Bu eserler dışında ez-Zemaḥşerî'ye ait olduğu iddia edilen başka eserlerin de varlığından söz edilmekte ve onun eserlerinin sayısı toplamda 63 olarak zikredilmektedir¹⁰⁰.

3.1.2. el-Mufaşşal

Ebul-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemaḥşerî'nin bu eseri Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ından sonra en önemli temel kaynaklardan birisi olarak kabul edilmiştir¹⁰¹. Müellifi, eserin adını *el-Mufaşşal fî Şina'ati'l-Î'râb* olarak kaydetse de eser ravileri ya da müstensihleri tarafından *el-Mufaşşal fî'n-Naḥv* ismiyle zikredilmiştir¹⁰².

ez-Zemaḥşerî, bu eserinde Arap diline hayran olduğunu belirtmiş ve daha sonra Arap olmayan Müslümanların Arapça ihtiyaçlarını gidermek ve onlara Arapça'yı öğretmek amacıyla bu kitabı telif ettiğini ifade etmiştir¹⁰³.

el-Mufaşşal isimli eser; isim, fiil, harf ve müşterek konular olmak üzere dört bölümden meydana gelmektedir¹⁰⁴. Birinci bölümde isim ve çeşitlerini; merfûât, mansubât, mecrurât, mârifê, nekre, tesniye, cemi, müzekker, müennes, taşğir, nisbet durumlarını, sayı isimlerini ve fiil işlevi gören isimleri türeme özellikleriyle ele almıştır. İkinci bölümde fiil ve çeşitleri; geçişli, geçişsiz, etken, edilgen, tam, nakıs, mücerred, mezid, övme, yerme, mukarebe ve teaccüp yönleriyle incelemiştir. Üçüncü bölümde harflerin kısımlarından; izafet, atıf, nefiy, nida, istisnâ ve istifhamı anlatmıştır. Dördüncü bölümde müşterek konuları; imâle, vakıf, kase, vasıl ve kat-i

---

¹⁰⁰Selami Sönmez, Ebu'l-Kasım Mahmud ez-Zemaḥşerî ve Eseri Muḥaddimetu'l-Edeb'in Didaktik Değeri, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 40, Erzurum, 2009, 151.

¹⁰¹ez-Ez-Zemaḥşerî, Ebul-Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer, *el-Mufaşşal fî 'İlmi'l-Luğa*, thk. Muhammed 'Izzu'd-Din, Beyrut, 1990, s. 6; İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*, II, 21; Benli, M. Sami, "el-Mufaşşal", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 368; Sâdi Çöğenli ve Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, 1995, Erzurum, s.166; İbrahim Yılmaz, "İbnu'l-Hâcib, Hayatı, Eserleri ve el-Kafiye eserinin incelenmesi", Erzurum, 1997, sayı 13, s.485.

¹⁰²Benli, el-Mufaşşal, *DİA*, XXX, 368.

¹⁰³Benli, el-Mufaşşal, *DİA*, XXX, 368.

¹⁰⁴Ebul-Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer, ez-Ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal fî Şina'ati'l-Î'râb*, thk. Ali Bû Mulḥam, Mektebetu'l-Hilal, Beyrut, 1993, I, 20.

hemze, iki sâkin harfin çakışma durumu, ibdal, i'lâl ve idğam bahislerini açıklamıştır¹⁰⁵.

Müellifin sahip olduğu bilgi-birikim, eserin ortaya koyduğu son derece düzenli bir metot nahiv çalışmalarının gelişmesine katkı sağlamıştır. Aynı zamanda dil konularının yanı sıra nahivde yer alan problemleri de çözmesi bakımından son derece önemli bir eser sayılmıştır¹⁰⁶. Bu özellikleri nedeniyle İbnu'l-Hâcib bu eser üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir.

3.2. Yararlanılan Diğer Kaynaklar

Eser imlâ türü bir eser olmasından dolayı ana hatlarıyla *el-Mufaşşal* isimli esere dayanmaktadır. Bundan dolayı da eserde yer alan pek çok husus İbnu'l-Hâcib'in kendisine ait fikirleridir.

İbnu'l-Hâcib, kendi fikirlerini desteklemek ya da bilginin nereden geldiğini göstermek için farklı âlimlerin ya da ekollerin görüşüne de başvurmuştur. Sîbeveyh, eserde görüşlerinden en çok yararlanan isimlerdendir. Onun yanında İbnu's-Sikkât, el-Ferrâ gibi bazı âlimlerin de görüşlerinden yararlanılmıştır. Basra ve Kûfe Ekollerinden de doğrudan alıntılar yapmış ve bu alıntıları kimi zaman eleştirmek için kimi zaman da görüşünü desteklemek için kullanmıştır.

Bazı konulardaki görüşlerini aktarırken onları delillendirmek için Kur'ân-ı Kerim'in bazı ayetlerine başvurmuş ya da Arap dilinin önemli istişhâd unsurlarından sayılan şiirleri kullanmıştır. Bu şiirler arasında Cahiliye dönemine ait olan şiirlerin de bulunması dikkat çekmektedir.

---

¹⁰⁵Benli, "el-Mufaşşal", *DİA*, XXX, 368.

¹⁰⁶İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Nahviyye*, II, 21.

4. Eserde Takip Edilen Metot

Eserde 136¹⁰⁷ ya da 133¹⁰⁸ adet imla bulunmaktadır. Bu farklılık bazı imla konularının birbirinin devamı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu imlaların imla ediliş yerleri de farklılık arz etmektedir. İmlâlar Şam, Kahire ve Kudüs'te yapılmış olup yazıldığı yıllar 610 ile 625 yılları arasında değişmektedir. Yazılma tarihi belli olan ve yazılma yeri belirtilen imlaların dışında tarih ve yer kaydı düşülmeyen imlalar da bulunmaktadır. "Münâdânın Hazfedilmesi" konusunun ele alındığı 100 numaralı imla¹⁰⁹ bu konuya örnek olarak gösterilebilir. Bu ve benzeri imlaların sayısı 57'dir ki bu miktar imlaların yaklaşık yarısına tekabül etmektedir.

4.1. İmlaların Yazımında Belirli Bir Düzen Olmaması

İbnu'l-Hâcib, eserinde ez-Zemaḥşerî'nin *el-Mufaṣṣal* isimli eserindeki bazı konuları ele alırken belirli bir metot izlememiştir. Yani eserde yer alan imlalar belli bir sıra ya da kurala göre değil, ortam, zaman ya da öğrencilerin sorusuna göre şekillenmiştir. Bu durum imla türü eserlerde karşılaşılmaması normal durumlardandır. Bu sıralamanın olmaması da düzenli bir yapının olmadığını ve klasik nahiv eserlerinden ayrıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca *el-Mufaṣṣal*'deki ifadeleri ele alırken o eserdeki sıralamayı da gözetmemiştir. Yani ez-Zemaḥşerî'nin kitabının başlarında ele aldığı bir maddeyi o eserin ilerleyen bölümlerinde ele alabilmekte ya da daha sonra geçen bir konuyu da eserin daha önceki bir imlasında değinebilmektedir. Örneğin 16. imlada¹¹⁰ ele alınan atıf harfi konusu *el-Mufaṣṣal*'in 328. sayfasında "vâv" konu başlığında geçmektedir¹¹¹. Bir sonraki imlâ olan 17. imlada¹¹² emir fiillerin isimleşmesi konusunda ele alınmakta "بوحش اصمت" terkihi incelenmektedir. Aynı konu *el-Mufaṣṣal*'ın henüz başlarında 25. sayfasında

¹⁰⁷Bkz. İbnu'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*.

¹⁰⁸Bkz. İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*.

¹⁰⁹İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*, II, 150.

¹¹⁰İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*, II, 47.

¹¹¹ez-Ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal fî Şina'ati'l-İ'râb*, I, 328.

¹¹²İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*, II, 49.

geçmektedir¹¹³. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere İbnu'l-Hâcib, konuları ele alırken belli bir sıraya göre değil, durumun ya da dersin gerektirdiği şekilde davranmıştır.

4.2. İmlalarda Uzunluk ve Kısalık

İmlalar yapılırken uzunluk ya da kısalık hususunda özel bir gayret sarf edilmemiştir. Eğer bir konu ile ilgili açıklama işlendiği zaman ve ortamda detaylı açıklama gerektiriyorsa kısaltma ya da özetleme yapılmamıştır. Örneğin 86 numaralı imlâ yaklaşık yirmi iki sayfalık bir hacim tutmaktadır. Mansûb kelimelerin incelendiği bu imlâda çok sayıda şahit kullanılmıştır¹¹⁴. Bunun yanında bir ya da iki satırlık açıklamaların yapıldığı imlalar da mevcuttur. Örneğin **إِنَّ** nin haberinin ele alındığı 120 numaralı imlâ son derece kısadır ve metni şu şekildedir¹¹⁵.

وقال أيضاً على المفصل في قوله: "خبر إن وأخواتها هو المرفوع": إنما لم يحده لأنه معلوم. وذلك أنه خبر
المبتدأ في المعنى، ولما تقدم ذكره استغنى عن حده هنا بما تقدم

Bu imlâda ez-Zemaḥşerî'nin eserine **إِنَّ** nin haberinin tanımını almama sebebini açıklamakta ve bununla yetinmektedir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere eserde imlâların uzunluk ya da kısalığına önem verilmemiştir. Konunun iyice anlaşılması sağlanana kadar anlatıma devam edilmiştir.

4.3. İmlalar Yapılırken el-Mufaşşal'daki Tabirlerin Değiştirilmesi

İbnu'l-Hâcib, ez-Zemaḥşerî'nin görüşlerini aktarırken onun zikrettiği cümlelere birebir bağlı kaldığı durumların yanında onun cümlesini değiştirdiği durumlar da söz konusudur. Bazı imlalarda manen ez-Zemaḥşerî'nin görüşünü aktarır. Bu konuda verebileceğimiz örnek, eserin 2. imlasında karşımıza çıkmaktadır.

¹¹³ ez-Ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal fî Şina'ati'l-'İ'râb*, 25.

¹¹⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*, II, 122-143.

¹¹⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*, II, 164.

ez-Zemaḥşerî'nin ¹¹⁶ فَإِنَّ الْعِلْمَ فِيهِ لِلْجِنْسِ بِأَسْرِهِ ¹¹⁷ فَإِنَّهُ مَوْضُوعٌ لِلْجِنْسِ بِأَسْرِهِ şeklinde ifadesini ¹¹⁷ فَإِنَّهُ مَوْضُوعٌ لِلْجِنْسِ بِأَسْرِهِ şeklinde değiştirmiştir. Dolayısıyla bazı imlâlarda *el-Mufaşşal*'daki metinlerin asıllarına bağlı kalınmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

4.4. İmlalar Yapılırken *el-Mufaşşal*'daki Tabirlerin Kısaltılıp Bir Bölümünün Alınması

Yine aynı cümle üzerinden bir başka konuya örnek vermek mümkündür. İbnu'l-Ḥâcib bu imlada ez-Zemaḥşerî'nin ibaresini değiştirmesinin yanında onu aynı zamanda kısaltmaktadır. Metnin aslında olan cümle şu şekildedir¹¹⁸;

فَإِنَّ الْعِلْمَ فِيهِ لِلْجِنْسِ بِأَسْرِهِ لَيْسَ بَعْضُهُ أَوْلَىٰ بِهِ مِنْ بَعْضٍ

İbnu'l-Ḥâcib bu ifadeyi ele alırken kelimeleri değiştirmekte ve aynı zamanda ifadeyi kısaltmaktadır. Onun ele aldığı cümle *فَإِنَّهُ مَوْضُوعٌ لِلْجِنْسِ بِأَسْرِهِ* şeklindedir.

Buradan hareketle İbnu'l-Ḥâcib'in tabiri caizse eserde işine yarayacak kadar malumat ya da ibareyi aldığı hükmüne varmak mümkün olmaktadır. Bunun sebebi de imlâların *el-Mufaşşal*'da müşkil görülen ya da anlaşılması zor olan cümle veya konuları üzerine yapılmasıdır.

4.5. ez-Zemaḥşerî'nin Eleştirilmesi

İbnu'l-Ḥâcib'in eserinde ez-Zemaḥşerî'nin görüşlerine yaptığı eleştiriler, kitapla ilgili en çok dikkat çeken hususlardandır. Bazen bir görüşü eleştiren İbnu'l-Ḥâcib bazen de kelimelerin kullanımını eleştirmektedir. Bu konuda verilebilecek örnek sayısı oldukça fazladır. Bunlardan bazılarını zikretmek yeterli olacaktır.

Eserde yer alan ilk imlaya¹¹⁹ baktığımızda ez-Zemaḥşerî'nin *el-Mufaşşal*'ında yer alan "kelimenin tanımını" görmekteyiz. İbnu'l-Ḥâcib bu tanımda yer alan اللفظة

¹¹⁶ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal fi Şina'ati'l-İ'râb*, 26.

¹¹⁷İbnu'l-Ḥâcib, *el-Emâli'n-Nahviyye*, II, 40.

¹¹⁸ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal fi Şina'ati'l-İ'râb*, 26.

kelimesinin yanlış kullanım olduğunu ve onun yerine اللفظ denmesi gerektiğini ifade etmektedir.

İbnu'l-Hâcib, teşvik için kullanılan kelimelerin tanımı konusunda ez-Zemaḥşerî'yi eleştirmektedir. ez-Zemaḥşerî'nin bu konu üzerinde ifade ettiği şu cümleyi hatalı bulmaktadır. " تريد استبطاءه وحثه على الفعل لولا فعلت كذا " Ona göre bir şeyi teşvik etmek gelecek zamana ait olan bir iştir. Geçmişte olup biten bir şey teşvik edilemeyeceği gibi içinde bulunulan zaman içerisinde de bir şeyi teşvik etmek mümkün değildir¹²⁰.

4.6. ez-Zemaḥşerî'yi Haklı Bulması ve Desteklemesi

Eser tamamıyla eleştiri üzerine kurgulanmamıştır. Çünkü İbnu'l-Hâcib bazı konularda ez-Zemaḥşerî'nin açıklamalarını desteklemekte ve onu diğer nahiv âlimlerine karşı savunmaktadır.

Sebe Suresi onuncu ayetinin konu edildiği 118 numaralı imlâda¹²¹ bu ayetin *el-Mufaşşal*'da doğru konu başlığı içerisinde yer aldığını söylemekte ve ez-Zemaḥşerî'yi desteklemektedir. Konu mefulu meah'la ilgilidir.

Eserde yer alan 23 numaralı imlâda¹²² ise ez-Zemaḥşerî'nin harfin tanımı ile ilgili cümlesini eleştiren diğer nahiv âlimlerine karşı çıkmakta ve ez-Zemaḥşerî'nin harften neyi kastettiğini açıklamakta ve örneklendirmektedir. Bu imlada bahsi geçen tanım harf-i cerlerin müteallaklarıyla anlam kazanırlar şeklindedir. Eleştirilen nokta ise isim anlamına hamledilmiş harf-i cerlerin bulunmasıdır.

4.7. ez-Zemaḥşerî'nin Sözü'nün ya da Şahidin Açıklanması

el-Mufaşşal'da şahit olarak kullanılan şiirler bazı imlalarla açıklanmıştır. Anlamları ya da içerisinde geçen bazı kelimelerin açıklanmasının yanında bazı

---

¹¹⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 39.

¹²⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 50.

¹²¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 163.

¹²² İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 52.

beyitlerin ya da o beyitlerde yer alan bazı kelimelerin irabları da verilmiştir. Eserin muhteva yönünden incelenmesi kısmında şairin sözünün açıklanması konusunda İbnu'l-Hâcib'in bu konudaki tutumu daha geniş şekilde açıklanacaktır.

4.8. İmlalarda Kullanılan Bazı Tabirler

İbnu'l-Hâcib eleştirilerini yaparken, konuyu açıklarken, iki görüşü karşılaştırırken bazı lafızlar kullanmıştır. Bu lafızlardan bazıları şunlardır.

Anlamı	Kullanılan Lafız
Bu doğru değildir.	ليس بمستقيم ¹²³ / هذا غير مستقيم
İyi değildir.	ليس بجيد ¹²⁴ / غير جيد
Her iki görüş de doğrudur.	كلا القولين سائغ ¹²⁵
Akılla çelişir.	أنه يتناقى مع العقل
Kıyasa aykırıdır.	يخالف مع القياس
İstişhad konusu açıktır.	موضع استشهاد واضح ¹²⁶
Uzak (ihtimal) değildir.	ليس ببعيد ¹²⁷
Kullanımdan uzaktır.	بعيد عن الاستعمال ¹²⁸
Bu vecih uzak ihtimal olsa da ilkinden daha iyidir.	وهذا الوجه بعيد إلا أنه أوجه من الأول ¹²⁹
Allah doğrusunu bilir.	والله أعلم بالصواب ¹³⁰

¹²³ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 50.

¹²⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 50.

¹²⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 43.

¹²⁶ ez-Zemaşeri'nin konuya getirdiği şahidi açıklarken bu ibareyi çok sık kullanır ve neden istişhad yapıldığına dair açıklama yapmaz.

¹²⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 106-111.

¹²⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 108. ; Bu kullanıma benzer şekilde ifadeler vardır. أنه بعيد ifadesi bunlardan birisidir ve 6 numaralı imlâda kullanılmaktadır.

¹²⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 87.

¹³⁰ Bu ibare imlaların sonunda hatime olarak kullanılmıştır.

4.9. Tekrar Eden İmlalar

Bazı imlaların bir kaç kez tekrar ettiği görülmektedir. Bunun sebebi imlaların öğrencilerin sorusu üzerine farklı yer ve zamanlarda aynı konunun tekrar edilmesidir. Örneğin emir fiilden türetilmiş isimlerden olan اصمت kelimesiyle ilgili açıklamalar 17. imlada¹³¹ geçtiği gibi aynı husus 52. imlada¹³² tekrar verilmiş ve benzer açıklamalarla tekrar ele alınmıştır. Bazı imlalar ise aynı lafızlar üzerine kurgulanmış olsa da açıkladıkları konu itibariyle farklılık arz etmektedir. Ancak üzerine konuşulan mevzunun başlığının aynı olması nedeniyle imla da aynı konu üzerineymiş gibi düşünülebilmektedir. Örneğin eserin 1. imlası ile 43. imlası ez-Zemaḥşerî'nin اللفظة الدالة على معنى مفرد بالوضع şeklindeki tanımlaması üzerinedir. Ancak 1. imlada اللفظة kelimesinin kullanımının yanlışlığı üzerine açıklama yapılmaktayken 43. imlada¹³³ kelimenin tarifıyla ilgili açıklamalar yapılmaktadır.

4.10. İstişhâd

İbnu'l-Hâcib eserinde kendi görüşlerini destekleyen ya da ilgili konuyla alakalı olan şahitler kullanmayı ihmal etmemiştir. Bu yerine göre ayet ya da hadis, yerine göre şiir ya da mesel ve yahut başka bir âlimin görüşü olmuştur. Bazı imlalarda dikkat çeken husus ise aynı imla üzerinde birden daha fazla türde ya da aynı türden birden fazla şahidin getirilmesidir. Örneğin 31. imlada¹³⁴ yer alan bir şiirin açıklamasını yaparken bir ayetten istişhâd etmekte, bunun yanında yine konunun izahı ile alakalı olarak Sîbeveyh ve İbnu's-Sikkît'ten alıntılar yapmaktadır. Bu ve benzeri örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak istişhâd kısmı örnekleriyle birlikte kısımlara ayrılarak daha detaylı şekilde ele alınacaktır.

¹³¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 49.

¹³² İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 73.

¹³³ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 65.

¹³⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 57-58.

4.10.1. Şiirden Yapılan İstişhad

İbnu'l-Hâcib, görüşlerini ispat açısından ya da anlaşılması zor bir kelimeyi açıklamak için şiirle istişhâd etme yöntemini kullanmıştır. Kendisinin şahit olarak kullandığı şiirler, *el-Mufaşşal*'da yer alıp üzerinde açıklamada bulunduğu şiirler kadar fazla değildir.

İbnu'l-Hâcib, *ez-Zemaḥşerî*'nin *el-Mufaşşal*'ında istişhâd ettiği şiirleri de açıklama yoluna gitmiştir. Bu bakımdan ele alınan şiirlere bakıldığında o şiirlerin bazen sadece gramatik tahlilini yaptığı görülmektedir. İlgili şiirlerde beyitte geçen kelimelerin ya da belli kelimelerin irabı yapılmaktadır. Bunun yanında bazı beyitlerin ise kelimeleri açıklanmakta ya da kelime açıklamaları dışında beytin ifade ettiği anlam toplu olarak da verilebilmektedir. İbnu'l-Hâcib'in bu şahitleri ele alırken kullandığı bir diğer yöntem de beyitte yer alan kelimelerin hem irabını yapması hem de kelimelerin ya da beytin tamamının anlamını vermesidir. İlgili şiirler üzerine açıklama yapılırken genellikle kime ait oldukları verilmemiştir. Sayısı az olsa da bazı şiirlerin kime ait olduğu eserin içerisinde verilmiştir. Eserde yer alan ve tahkik nüshalarının bazısında eserin şahitleri arasında gösterilen bu şiirler, *ez-Zemaḥşerî*'nin kullandığı şahitlerdir. İbnu'l-Hâcib'in eserini değerlendirirken bu şiirlerin şahit olarak değil eserin içeriğinin bir parçası olarak değerlendirilmesi daha mantıklı olacaktır. Bu sebeple *ez-Zemaḥşerî*'nin *el-Mufaşşal* isimli eserinde istişhâd yapılan şiirler eserin muhtevası kısmında daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Şiirden yapılan alıntılar eserde (bazı imlalarda birden çok olmak üzere) toplam 15 yerdedir. Birden çok istişhâd yapılan imlalar eserin en uzun imlası olan ve mansub kelimelerin bir çoğunun ele alındığı 86 numaralı imladır¹³⁵. Burada istişhâd edilen şiirler aynı konuyu delillendirmek için değil farklı hususların açıklanması için kullanılmıştır. Yine eserin 67. imlasında¹³⁶ kullanılan iki farklı beyit dikkat çekmektedir. Kullanılan beyitlerin şairlerini ve istişhâd gerekçelerini şu şekilde zikredebilmek mümkündür;

¹³⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*, II, 123.

¹³⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Naḥviyye*, II, 89.

	Şairin Adı	İstişhad Ettiği Konu	İmlası
1	Beşr b. Hâzim	Mansubun vezin gereği merfu olması	47
2	Ru'be	Tekil zamirin ikil ya da çoğul kelimeye dönmesi	60
3	İbn Kays	إِنَّ açıklaması ve kullanımı	63
4	Ru'be	Tekil zamirin ikil ya da çoğul kelimeye dönmesi	65
5	Yezîd b. Müferrağ	عدس kelimesi-İsim Fiiller	67
6	Nâbiğâ el-Cağdî	بِحَيْهَلَا kelimesi-İsim Fiiller	67
7	A'şâ Meymûn b. Kays	Temyîz	70
8	Abbas b. Mirdâs	أَنَّ in muhaffef kullanımı	86
9	Muğni'l-Lebîb'de geçen bir şiir	Şartın cevabının ف ile başlaması	86
10	İns b. Abbas	Cinsini Nefyeden لَا	86
11	'Amr b. Gan'as	Matufun Nasb Olması	86
12	el-Ahvas	عمرتك الله ifadesi	86
13	Ru'be	Tekil zamirin ikil ya da çoğul kelimeye dönmesi	86
14	Katrî b. 'Aczeh	طار kelimesinin açıklanması	104
15	İbnu'd-Dumeyne	على أَّ kalıbının kullanımı	105

Tabloda verilen bilgiler kontrol edildiğinde karşımıza çıkan bir durumda aynı şiirin üç farklı imlada kullanılmış olmasıdır. Ru'be'ye ait olan bu şiir 60¹³⁷, 65¹³⁸ ve 86¹³⁹ numaralı imlalarda kullanılmıştır.

İbnu'l-Hâcib'in ez-Zemaḥşerî'nin şahit olarak getirdiği şiirlerini ele alırken bazı beyitlerin önceki beytini de ele aldığı ve o beyitle ilgili açıklamalar yaptığı da görülmektedir. Örneğin 111 numaralı imlada¹⁴⁰ yer alan beytin bir önceki beytini de inceleme gereği duymuştur. Benzer bir durum da 112 numaralı imlada¹⁴¹ yer alan beyitte de görülmektedir. Verilen örneklerin sayısını artırmak mümkündür. Eserin imlaldan oluşması ve belli bir takip düzeninin olmaması ya da öğrencilerin sordukları sorular bu beyitlerin de ele alınmasını sağlamış olabileceği gibi İbnu'l-Hâcib'in anlamı tam olarak ifade etmek ya da öncesiyle nahiv bakımından ilintisini göstermek açısından bu metodu uygulamış olma ihtimali de vardır.

Eserde yer alan ve tabloda gösterilen şiir örneklerinden bazılarını ele almak istiḥâd yöntemini değerlendirmek açısından önemlidir.

İbnu'l-Hâcib eserinin 47. imlasında¹⁴² bir kelimenin vezin gereği mansub iken merfu olması konusuna değinmektedir. Mütekarib bahrini 8 feûlun'den oluştuğunu ifade etmekte ve Mütekarib bahrinden olan ve Beşr b. Ebî Hâzim'e ait olan şu beyti şahit olarak kullanmaktadır;

فَأَمَّا تَمِيمٌ، تَمِيمٌ بِنُ مُرٍّ   فَأَلْفَاهُمُ الْقَوْمُ رَوِّيَ، نِيَامًا¹⁴³

Temim, Temîm bin Mur'dur. Kavim, onları şaşkın ve uyur halde bulmuştur.

İbnu'l-Hâcib, eserinde yer alan 60. imlada¹⁴⁴ ez-Zemaḥşerî'nin istiḥâd ettiği bir şiir üzerine açıklama yapmaktadır. Bu şiirde yer alan zamirin الجلد kelimesine ya

¹³⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 59.

¹³⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 86.

¹³⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 142.

¹⁴⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 158.

¹⁴¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 79.

¹⁴² İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 67-69.

¹⁴³ Beşr b. Ebî Hâzim, *Dîvânu Beşr b. Ebî Hâzim*, nşr. Mecîd Tarâd, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1994, 135.

da للتقلين kelimesine dönmesi hususundaki görüşleri ifade etmektedir. Bu açıklamaları yaparken bu zamirin yapı olarak الجلد kelimesine ama anlam olarak الجلد للتقلين kelimesine ait olduğunu belirtmektedir. Bu tip kullanımlara örnek olarak الجلد kelimesinin kullanımını gösteren aşağıdaki beyti kullanmaktadır. Bu beyit Ru'be'ye aittir.

فِيهَا خُطُوطٌ مِنْ سَوَادٍ وَبَلَقٍ   كَأَنَّهُ فِي الْجِلْدِ تَوَلُّيعُ الْبَهَقِ

Onda siyah ve beyaz çizgiler vardır. Sanki o derideki alaca hastalığı gibidir.

Bu beyit 65. imlada¹⁴⁵ yine zamirlerle alakalı bir konuda da şahit olarak kullanılmaktadır. Fakat beytin sadece ilk şatırı örnek olarak gösterilmiştir.

Eserin 105. imlasında¹⁴⁶ *el-Mufaşşal*'de yer alan bir şiiri ele alan İbnu'l-Hâcib, şiirde geçen على أهما kalıbını değerlendirmektedir. Bu tabirin anlamının istidrak olduğunu ifade etmekte ve şu şiiri örnek olarak göstermektedir. Bu şiir İbnu'd-Dumeyne'ye aittir ve tavîl bahrindedir.

وَقَدْ زَعَمُوا أَنَّ الْمُحِبَّ إِذَا دَنَا   يَمَلُّ وَأَنَّ النَّأْيَ يَشْفِي مِنَ الْوَجْدِ
بِكُلِّ تَدَاوِينَا فَلَمْ يُشْفَ مَا بَنَا   عَلَى أَنَّ قُرْبَ الدَّارِ خَيْرٌ مِنَ الْبُعْدِ
عَلَى أَنَّ قُرْبَ الدَّارِ لَيْسَ بِنَافِعٍ   إِذَا كَانَ مِنْ تَهْوَاهُ لَيْسَ بِذِي وُدِّ

Sevenin yaklaştığında bıkkınlık verdiğini ve sıkıntının aşkla tedavi olduğunu iddia ederler.

¹⁴⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 78.

¹⁴⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 86.

¹⁴⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 153-154.

(Sevgilinin) yurdunun yakın olması uzak olmasından daha hayırlı olmasına rağmen her ne ile tedavi olsak da hastalıklarımız iyileşmez.

Zira sevdiği kişi aşk sahibi değilse sevgilinin yurdunun yakın olması fayda vermez.

Bu beyitler uzunluk açısından da şahitler arasında önemlidir. Çünkü şahit olarak kullanılan şiirlere bakıldığında çoğunluğunun tek beyitten bazılarının ise tek şatırdan oluştuğu görülmektedir. Bu konu ile ilgili verebileceğimiz örnek bir önceki imla olan 104. imlada¹⁴⁷ karşımıza çıkmaktadır. Bu imlanın yazılma sebebi olan şiirle ilgili irab açıklamaları yapılmakta ve şiirde geçen تَسْطَار kelimesi açıklanmaktadır. Bu kelimenin anlamı korkarak kaçmanın talep edilmesi, korkaklık şeklinde verilmektedir. Bu kelimeyi açıklamak için 'Antera'nın vâfir bahrinden olan şu beyti örnek olarak zikredilmiştir;

أَقُولُ لَهَا وَقَدْ طَارَتْ شَعَاعاً   مِنْ الْأَبْطَالِ وَيَحْكُ لَنْ تُرَاعِي

Kahramanlardan korku duyan (nefsime) diyorum ki; Yazıklar olsun sana. Korkmayacaksın artık!

4.10.2. Ayet ve Hadislerden Yapılan İstişhad

Eserde ayet-i kerimeler 38 yerde şahit olarak kullanılmıştır. Ayet-i Kerîmeler'i örnek olarak kullanırken bazı ayetlerin tamamını ele almıştır. Bazı durumlarda ise ayetin sadece konu ile ilgili kısmını söylemekle yetinmiştir.

Konulara şahit olarak getirilen ayetler ve imla numaraları şu şekildedir:

	İmla	Ayet	Suresi-Ayet numarası
1	6	إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ	İnşikak 84/1

¹⁴⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 152.

2	86	اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى	Maide 5/8
3	28	أَكْبَرَ مُجْرِمِيهَا	En'âm 6/123
4	86	أَلَا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ	Yunus 10/55
5	112	أَوْ عَدُلْ ذَلِكَ صِيَامًا	Maide 5/95
6	31	رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ	Tevbe 9/87-93
7	60	سَنَفْرُغُ لَكُمْ	Rahman 55/31
8	86	فَمَا مَنَّا بَعْدُ وَإِنَّا فِدَاءٌ	Muhammed 47/4
9	65	فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ	Tevbe 9/83
10	85	فَانفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا	Bakara 2/60
11	60	فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ	Rahman 55/
12	86	فَلَا رَفْتٌ وَلَا فُسُوقَ	Bakara 2/197
13	74	قُلْ لَأَاجِدُنِي فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا	En'âm 6/145
14	86	قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ	İsra 17/100
15	86	لَأَبْيَعُ فِيهِ وَلَا حُلَّةً	Bakara 2/254
16	86	لَأَفَارِضُ وَلَا يَكْتُرُ عَوَانُ بَيْنَ ذَلِكَ	Bakara 2/68
17	7	لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى	Yunus 10/26
18	21	لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا	Enbiya 21/112

19	78	مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ	Fatiha 1/3
20	86	مَا هَذَا بَشَرًا	Yusuf 12/31
21	60-65	نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ	Nahl 16/66
22	7	وَاحْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ	Casiye 45/5
23	73	وَأُخْرِجْنِي مَخْرَجِ صِدْقٍ	İsra 17/80
24	65-86	وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ	Nahl 16/66
25	65-86	وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ	Mü'minun 23/21
26	85	وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا	Kamer 54/12
27	94	وَقَالُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ	Hicr 15/6
28	38	وَلَاتِ حِينَ مَنَاصٍ	Sad 38/3
29	27	وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا	Bakara 2/42
30	7	وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ مِثْلِهَا	Yunus 10/27
31	6	وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى	Duha 93/2
32	6	وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى	Leyl 92/1
33	16	وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ	Şura 42/51
34	5	وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا	Fussilet 41/41

35	5	وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا	Nisa 4/87
36	86	وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكْرًا وَرِزْقًا حَسَنًا	Nahl 16/67
37	104	وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ	Şura 42/34
38	118	يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرُ	Sebe' 34/10

Ayetlerden yapılan istişhâdlara bakıldığında bazı imlalarda bir ayetin istişhâd olarak kullanıldığı görülmektedir. Bazı imlalarda ise birden çok ayet delil olarak getirilmiştir. Bunun en güzel örneği eserin en uzun imlası olarak dikkat çeken 86¹⁴⁸. imladır. Bu imlada 10 ayet farklı hususlarda şahit olarak kullanılmıştır.

Ayetlerle yapılan istişhâd hususunda dikkat çeken bir diğer husus da aynı ayetin farklı imlalarda örnek olarak getirilmesidir. Nahl suresi 66. ayet; 65¹⁴⁹ ve 86¹⁵⁰ numaralı imlalarda şahit olarak kullanılmış ve yine aynı ayetin bir kısmı da 60. imlada¹⁵¹ da şahit olarak getirilmiştir.

Bu ayetlerden bazılarını şahit olma özelliklerini de açıklayarak belirtmek yararlı olacaktır. ez-Zemaşşerî'nin eserinde geçen bir şiiri 6. imlasında ele almış ve bu şiirde geçen اذا şart edatını ve bu edattan sonra gelen merfu kelimenin durumunu ele almıştır. Bu edattan sonra gelen kelimenin mukadder bir fiilin faili olduğunu ifade ederek إذا السماء انشقت¹⁵² ayetini şahit olarak ele almıştır.

¹⁴⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 122-143.

¹⁴⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 86

¹⁵⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 122-143.

¹⁵¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 79

¹⁵² İnşikak, 84/1.

Hadislerin, anlatılan konularda şahit olarak kullanılması ayetler kadar yaygın değildir. Eserin ilgili bölümünde sadece bir tane hadis şahit olarak kullanılmıştır. Şahit olarak kullanıldığı yer ismi tafdil konusudur. Eserde yer alan 28. imlada¹⁵³ ez-Zemaḥşerî'nin görüşüne itiraz vardır. Hadis-i şerif de bu itirazı teyit için kullanılmış ve açıklanmıştır. ez-Zemaḥşerî, tafdil isimlerini açıklarken ismi tafdille ifade edilen kelimenin muhatapların tamamında bulunduğunu ifade etmekteyken İbnu'l-Hâcib bu duruma itiraz etmektedir. Yani ez-Zemaḥşerî'nin görüşüne göre أَكْرَمَ النَّاسِ ifadesine muhatap olan insanların tamamının cömert olması gerekmektedir. İbnu'l-Hâcib'e göre ise ismi tafdilın muzafun ileyhi hafzedilmiştir. Bu konuya şahit olarak getirilen hadisi şerifte yer alan أَحْبَبَكُمْ وَأَبْغَضَكُمْ ifadelerinin aynı ifadede yer alması mantıklı olmamaktadır. Çünkü aynı toplumdakilerin bu iki özelliğe aynı anda sahip olması mümkün değildir. Bu hadis şu şekildedir;

إِنَّ أَحَبَّكُمْ إِلَيَّ ، وَأَقْرَبَكُمْ مِنِّي فِي الْآخِرَةِ مَحَاسِنُكُمْ أَخْلَاقًا ، وَإِنَّ أَبْغَضَكُمْ إِلَيَّ وَأَبْغَضَكُمْ مِنِّي فِي الْآخِرَةِ مَسَاوِيكُمْ أَخْلَاقًا ، التَّرْتَاوُونَ ، الْمُتَفَيِّهُونَ الْمُتَشَدِّقُونَ¹⁵⁴

Bu hadisin anlamı şu şekildedir; "Bana en sevgili olanınız ve bana ahirette de en yakın olanınız, ahlakı en güzel olanınızdır. Sizden en çok kızdıklarım ve ahirette bana en uzak olanlarınız da, ahlakı kötü olanlar, gevezeler, böbürleneler ve boş boğazlardır."

4.10.3. Mesellerden Yapılan İstişhad

İbnu'l-Hâcib, eserinde mesellerden istişhâd yapma yoluna çok fazla gitmemiştir. Ayetlerden yapılan istişhâdın sayı bakımından oldukça fazla olmasına rağmen hadislerden yaptığı istişhâdın sadece bir taneyle sınırlı olması durumu mesellerde de kendini göstermektedir. Çünkü İbnu'l-Hâcib, Arap diline ait olan mesellerden sadece bir tanesini kendisine şahit olarak kullanmaktadır.

¹⁵³ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 54-55.

¹⁵⁴ Ahmed b. Ḥanbel, *Musned*, thk. Ebu'l-Me'âfi en-Nûrî, 'Alemlu'l-Kutub, Beyrut, 1998, IV, 193.

Eserin yedinci imlasında geçen ve Sîbeveyh ile diğer nahiv âlimleri arasında geçen muzafın hazfedilmesi ve onun irabının muzafun ileyhe verilmesi konusundaki ihtilafı açıklığa kavuştururken bu meseli kullanmıştır. Bu mesel şu şekildedir.

"¹⁵⁵ ما كلُّ سوداء تمره ولا البيضاء شحمة" . Meselin anlamı her siyah hurma değildir, her beyaz yağ değildir. Tam karşılığı ise "her gördüğün sakallıyı deden sanma" atasözüdür.

4.10. 4. Diğer Âlimlerin Görüşünden İstişad

İbnu'l-Hâcib'in eseri, ez-Zemaḥşerî'nin *el-Mufaṣṣal*'inin imlası olması sebebiyle görüşleri en yaygın şekilde aktarılan âlim ez-Zemaḥşerî'dir. Onun görüşlerinden bazılarını kabul eden İbnu'l-Hâcib yeri geldiğinde ise tamamen farklı bir görüş beyan edebilmektedir. Yine eserde karşılaşılan bir başka durum ise ez-Zemaḥşerî'ye yapılan eleştirilere karşı onu savunması ve onun söylediğini ispat etmesidir.

İbnu'l-Hâcib, kendi görüşlerine delil olarak diğer âlimlerin görüşünü aktarmaktan çekinmemiştir. Bunun yanında kimi durumlarda ise iki âlimin görüşünü kıyas etmiştir. Âlimlerin görüşünü aktarırken onların isimlerini zikretmektedir. Bazı durumlarda ise nahivciler, Basra ekolü nahivcileri, Kûfe ekolü nahivcileri, ya da falanca kabilenin az bir bölümü gibi daha genel ifadeler kullanmakta ve onların görüşünü aktarmaktadır. Eserde bahsi geçen isimleri şu şekilde göstermek mümkündür;

	İmlası	Âlimin Adı
1	94	İbnu'l-A'râbî
2	6	el-Aḥfeş
3	54	el-Aşma'i

¹⁵⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 44; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḥşâ fî Emsâli 'l-'Arab*, II, 329.

4	76	İbn Burhan en-Naḥvî
5	115	el-Cevherî
6	114	el-Ḥatîb et-Tebrîzî
7	71-86	el-Halîl
8	115	İbn Dureyd
9	60-65-86	Ru'be
10	18-35-44-60-65-86	ez-Zemaḥşerî
11	31	İbnu's-Sikkît
12	6-7-61-65-71-74-85-86	Sîbeveyh
13	86	Ebu 'Ubeyde
14	71-74	Ebu Ali el-Farisî
15	114	Avf b. el-Aḥvas
16	78	el-Ferrâ
17	65	el-Kisâî
18	16	K'ab el-Ġanevî
19	71	el-Mâzinî
20	35	el-Mubberred
21	94	Miskîn b. 'Âmir ed-Dârimî
22	86	Yunus

Tabloda verilen isimlerden bazılarının şiirleri imlâlarda söz konusu edilmiştir. Eser içerisinde bu isimler zikredildiğinden dolayı bu tabloda kendilerine yer bulmuşlardır.

Eserde yer alan âlimlerin görüşlerinden bazılarını örnek olarak ele almak İbnu'l-Hâcib'in diğer âlimlerden yaptığı istişhâdlardaki tutumunu görmek açısından önemlidir. Eserinde en çok görüşüne yer verdiği isim olan Sîbeveyh'in ismi ilk olarak 6. imlada¹⁵⁶ geçmektedir. İbnu'l-Hâcib ilgili şiirde geçen اذا'nın şart manası taşıyan zarf olduğunu ifade etmektedir. Bu edattan sonra gelen الليلة الشهباء tamlamasının merfu olmasını ise iki cihetten açıklamakta ve birinci cihet olarak Sîbeveyh'in görüşünü aktarmaktadır. Sîbeveyh bu konuda ilgili tamlamanın merfuluk sebebinin kendisinden öncesine takdir edilen bir fiilden kaynaklandığını ifade etmektedir. Aynı imladaki açıklamanın ikinci cihetini ise el-Ahfeş'in görüşü oluşturmaktadır. Ona göre ise merfuluk sebebi o tamlamanın mübteda olmasıdır. Kendisinden sonra gelen fiil cümlesi ise onun haberidir. Her iki görüşü de aktaran İbnu'l-Hâcib bu görüşlerin ikisinin de doğru olduğunu ifade etmektedir¹⁵⁷.

Eserde yer alan 115 numaralı imlâda ise bir beytin anlamı açıklanmaktadır. İbnu'l-Hâcib, bu beyitte geçen لَصَّ kelimesi ile ilgili açıklama yaparken Ebû Bekir b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî'nin ve el-Aşma'î'nin bu kelimenin ilk harfinin fetha olduğunu ifade ettiklerini aktarmaktadır. Yine aynı kelimenin ilk harfinin harekesinin damme olduğuna dair bir alıntıyı da el-Cevherî'den yapmaktadır¹⁵⁸.

5. Eserin Muhteva Yönünden Tahlili

5.1. Nahiv Konuları

Eserin ana konularını nahve dair imlalar oluşturmaktadır. Nahiv konuları ele alınırken doğrudan ilgili konunun anlatımına yer verilmemiştir. *el-Mufaşşal*'de yer alan bazı nahiv konuları irdelenmiş ve üzerine açıklamalar yapılmıştır. Bu konular kimi zaman ez-Zemaşserî'nin nahiv kurallarına dair bir sözü, kimi zaman ise onun kullandığı şahitlerin açıklanması üzerine bina edilmiştir. Bu açıklamalar çeşitli ekollerin, âlimlerin görüşleriyle, bir şiirle ya da bir ayetle desteklenmiştir. Ele aldığı

¹⁵⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 42.

¹⁵⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 42.

¹⁵⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 162.

her konuyu ya da konuda bahsedilen her hususu muhakkak bir şahit getirerek ispat etmiştir gibi bir yargıya varılması doğru değildir. Çünkü bazı imlalarda sadece konunun açıklaması ile yetinmiş ya da çok basit bir cümle yapısı ile konuyu örneklemiştir.

İmlaların bazılarında ise ilgili şiirin ya da cümlenin irabı yapılarak hem nahiv konularına değinilmiş hem de şiirin anlaşılır hale gelmesi sağlanmıştır. Nahivle ilgili imlaların sayısı yaklaşık olarak yetmiştir. Bu imlaların değindiği konular şu şekilde sıralanabilir;

	Konusu	İmla Numarası
1	Kelimenin tarifi	1
2	İsmin tarifi/Cins ismin başında bulunan özel isim	2
3	İ'rab'ın tâbileri değıştirmesi / tabiler	3
4	إذا zarfının isim cümlesinin başına gelmesinin uygun olmaması (إذا ve إذا konusu)	4
5	Temyiz/	5
6	إذا dan sonraki merfu kelimenin irabı (Şart manasını içeren zarfiyyet إذا sı)	6
7	Muzaf'ın hazfedilmesi ve irabın muzafun ileyhe kalması	7
8	Terhîm	8
9	Nekra kelimeye dönen zamirden hal/Marife halin nekraya dönenden evla olması	9
10	Mebnî'nin tarifi	10
11	رَبِّهِ رَجُلًا deki zamir	11

12	رَبُّهُ رَجُلًا deki zamirin devamı	12
13	Ta'lîl Lâmi	13
14	Te'kîdin güçlendirilmesi için zamirin ifade edilmesi/ Fasl zamirinin anlamı	14
15	Mufassalde geçen الّا edatı (Mebnilerle ilgili ez-Zemahşerî'nin sözünde geçen)	15
16	Atıf vavı/ndan sonra gelen kelimenin merfu, mansub ve mecrur olması.	16
17	بوحش أصمت terkîbinin irabı/ Emir fiilden alınan özel isimler	17
18	Atf-ı Beyan	18
19	المبنيّ هو الذي يكون آخره وحركته لا بعاملٍ in incelenmesi	19
20	Teşvik Harfleri	20
21	لوما ve لولا	21
22	Mûrab isim	22
23	Harfîn Tanımı	23
24	Tafdil fiillerinin isim tamlamasında kullanımı	28
25	نعم وحبذا nın faili	29
26	Seslerin isimleri (isim fiiller)	30
27	İsmin çeşitleri	37
28	لا ye benzeyen ليس	38
29	İlgili şiirde geçen أكرم kelimesinde merfuluk ve mecrurluk	41
30	Kelimenin tanımı	43
31	Kelimenin tanımının devamı	44
32	İhtisas	46

33	کلام 'ın tanımı	50
34	İsmin عليه ile mansub olması	53
35	Atıf	58
36	Şiirde geçen zamirin açıklanması	60
37	Şiirde geçen dönen zamir meselesi	62
38	Harfin tarifi	63
39	انّ 'nin fethalı okunması	64
40	İsim fiiller	66
41	İsim fiillerin devamı.	67
42	فعالي nin irabı konusunda mezhepler	68
43	İsim fiillerin irabı	69
44	الله درّه فارسا kelimesinin irabı	70
45	Alem	71
46	Mansûb ve merfû kelimenin mecrurluğa aktarılmasının anlamı	72
47	İstisnâ ve İstisnâu'l-Muferrağ	74
48	İzâfet	78
49	Hâl ve onun mefule benzemesi	83
50	Hâl ve sahibu'l-hâl	84
51	Hâlin Çeşitleri ve Temyiz	85
52	Nakıs fiillerin ismi ve haberi (كان وأن) Cinsini nefyeden la ile mansub Leyseye benzeyen harflerin haberi Gizlenmesi Gerekli Olan Mansub Mansubat Mefulu Mutlak Mefulun Bih	86

53	Şiirde geçen أن in açıklaması	88
54	Şiirde geçen ليس nin açıklaması	89
55	Terhîm	99
56	Münâdânın hazfedilmesi	100
57	Tahdîd (teşvik) harfleri	102
58	İstidrâk ve İdrâb ifade eden على	105
59	Mefûlu Mutlak	117
60	Müsennâ	119
61	أَنَّ ve kardeşleri	120
62	أَنَّ ve kardeşlerinin devamı	121
63	أَنَّ ve kardeşlerinin devamı	122
64	Cinsini nefyeden لا nın haberi	123
65	Mefûlu Mutlak	124
66	ربّ ولولا ile ilgili durumlar	128
67	Müsennâ ve cemînin tanımı	129
68	Cins isim	130
69	Lakabların tanımı	133
70	Temyîz	131

İbnu'l-Hâcib bahsi geçen konuları nahiv kaidelerine göre detaylı şekilde anlatmak yoluna gitmemiştir. İlgili imlâlarda genellikle bu konularla alakalı farklı bilgiler verebilmiştir. Örneğin 19 numaralı imlânın başlığı mebnî kelimelerin

tanımıdır. Ancak İbnu'l-Hâcib bu tanımda yer alan atıf vâvının durumunu incelemekte ve kullanımının yanlış olduğunu ifade etmektedir¹⁵⁹.

Nahiv konularının ele alındığı imlâlara bir diğer örnek ise 120 numaralı imlâdır. Bu imlâda **أ** ve kardeşlerinin haberinin merfu olarak kullanılması aktarılmakta ve tekaddüm etmesi halinde ise durumun, bu tanımın dışına çıktığını ifade etmektedir¹⁶⁰. Aynı konunun devamı olarak 121¹⁶¹ ve 122¹⁶² numaralı imlâlarda **أ** ve kardeşlerinin haberinin mahzûf olarak gelmesi ve bu mahzûf haberin takdîr edilmesi konularına değinmektedir.

5.2. Sarf Konuları

Emâli'l-Mufaşşal isimli eser incelendiğinde eserdeki sarf konularının çok yer tutmadığı görülmektedir. Nahve dair konularda olduğu gibi sarf konularında da ele alınan başlıklar tüm detaylarıyla anlatılmamış ilgili yerlere değinilmiş, açıklama yapılmış ya da kullanımdaki yanlışlığa dikkat çekilmiştir. İmlalardan yaklaşık olarak 3 tanesi sarfa dair konulardır ve onları şu şekilde saymak mümkündür.

1. İ'lâl (يمان وثمان) kelimelerindeki İ'lâl¹⁶³ 32 numaralı imlâda ez-Zemaşerî'nin şâhit olarak kullandığı bir şiiri açıklarken يمان ve وثمان kelimelerini açıklar. يمان kelimesinin hükmünün قاض kelimesindeki gibi olduğunu ifade eder. Yemen'e nisbet olduğunu ve elif harfinin zâid olduğunu söyler. ثمان kelimesinde elif harfinin aslî harf olduğunu belirtir.

¹⁵⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Nahviyye*, II, 50.

¹⁶⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Nahviyye*, II, 164.

¹⁶¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Nahviyye*, II, 164.

¹⁶² İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Nahviyye*, II, 164.

¹⁶³ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Nahviyye*, II, 58-59.

2. الجبابة kelimesindeki i'lâl¹⁶⁴ 32 numaralı imlâda, bu kelimenin kullanımının şa'z kullanım olduğu görüşü üzerine açıklamalar yer alır. ظي ya da عصا kelimelerinin hükmü gibi olduğu söylenir. Her iki durumunda da kıyastan çıktığını ifade eder.

3. Son harften önceki harfi sakin olan illetli kelimelerin sahih kelimelerden olması¹⁶⁵. 59 numaralı menkus ve maksur isimlerin kullanımına dair örnekler verilmekte ve kullanımları açıklanmaktadır.

İsimleri zikredilen imlalar, sarf konularını daha çok barındırması itibari ile bu başlık altında toplanmıştır. Ancak İbnu'l-Hâcib, kimi zaman ez-Zemaḥşerî'nin bir sözünü ya da onun istiḥâd ettiği bir şiiri açıklarken de kelimelerin yapısı ile ilgili bilgiler verebilmektedir.

5.3. Diğer Konular

5.3.1. Şairin Sözü'nün Açıklaması

Eserde yer alan diğer konular başlığının büyük çoğunluğunu *el-Mufaşşal* isimli eserde şahit olarak kullanılan şiirlerin açıklaması oluşturmaktadır. Bu imlâlara تفسير قول الشعراء ibaresiyle yani "şairin sözü'nün açıklaması" şeklindeki başlıklandırma eserin tahkikini gerçekleştirenler tarafından eklenmiştir. Bu başlık altında değerlendirilen şiirlerin bir kısmı yine nahiv kurallarıyla alakalıdır. Kullanılan şiirlerden bazılarının kime ait olduğu açıklama kısmında verilmekteyken bazılarının şairlerinin kim olduğu ise söylenmemektedir. İmlalarda şairi belirtilen şiirlerin sayısı oldukça azdır. Şiirlerle ilgili açıklamalar yapılırken bazı yerlerde şiirde geçen kelimelerin açıklamaları yapılmakta bazılarında ise nahve dair açıklamaları yeterli görülmektedir. "Şairin sözü'nün açıklaması" ifadesiyle başlayan imlaların sayısı yaklaşık olarak 59'dur.

Yaklaşık olarak 59 imlada yer alan şiirler incelendiğinde beyitlerle ilgili farklı metotlarla irdelendiği ve üzerine konuşulup ders yapıldığı görülmektedir. Zamanın

¹⁶⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 61.

¹⁶⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 78.

ya da konunun gerektirdiği şekilde bu bölümle ilgili açıklamalar kısaldı ve uzayabilmektedir. 47. imlada¹⁶⁶ Ebu Zueyb¹⁶⁷,in şiirini ele alan İbnu'l-Hâcib istişhâda konu olan اطرقا kelimesini incelemektedir. Bu kelimenin tahlilini yaptıktan sonra beytin taşıdığı anlamı açıklamakta ve beyitte yer alan kelimelerin irablarıyla alakalı açıklamalarda bulunmaktadır. Verilen bu bilgiler de imlanın uzamasına neden olmaktadır.

Eserde şairin beyti üzerine yazılmış olan imlaldan bir diğeri olan 114. imlada ise kelimelerin açıklaması yer almaktadır. Kelimelerin anlamlarının verildiği bu imlada nahiv konularına değinilmemiş, kelimelerin irabı ile ilgili hususlar zikredilmemiştir.

Bu hususta verilecek bir diğör örnek de kelimelerin açıklamasının yapılmadığı ve beytin ifade ettiği anlamın doğrudan açıklandığı 90. imladır¹⁶⁸. Bu beyitte de herhangi bir nahiv kuralına ya da kelimelerin irabının yapılmasına rastlanmamaktadır.

Beyitlerin irablarının yapıldığı durumlar da eserde karşımıza çıkan özelliklerdendir. 111 numaralı imlada¹⁶⁹ bu durum söz konusudur. Yani sadece beyitte yer alan kelimelerin irab ögesi olarak durumları incelenmektedir.

Eserde incelenen şiirlerde karşılaşılan bir diğör husus ise sadece bir kelimenin ya da bir edat veya harfin ele alınmasıdır. Örneğin 88 numaralı imlada¹⁷⁰ sadece اُنْ ile ilgili kısa bir açıklama ile yetinilmektedir. İlgili beyitte kullanılan اُنْ'ın muhaffef olduğu ya da tefsîriyye bildirdiği söylenmekte ve beyitle ilgili başka bir açıklama yapılmamaktadır.

¹⁶⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 67-69.

¹⁶⁷ Ebû Zueyb Huveylid b. Hâlid b. Muğarris el-Huzelî (ö. 28 h/648-49 m.) 630 yılında müslüman olmuş şâir Sahabi. Bkz. Rahmi Er, "Ebû Zueyb el-Huzelî", *DİA*, X, 272.

¹⁶⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 145.

¹⁶⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 158

¹⁷⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Nahviyye*, II, 144

Şiirlerin ele alındığı imlalarda bu şiirin ez-Zemaḥşerî'nin eserine neden dahil edildiği konusu bazen istiḥâd sebebi açıklamasıyla verilmektedir. Ancak bazı durumlarda beytin istiḥâd edilme sebebi açıktır denilmekte ve bu hususlara girilmemektedir.

Belirlenen durumların da ortaya koyduğu gibi İbnu'l-Hâcib, ez-Zemaḥşerî'nin şahit olarak kullandığı şiirleri ele alırken oldukça farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Eserin bir imlâ eseri olmasından hareketle şiirlerin incelenmesinde belirli bir metodun olmaması normaldir. Çünkü ele alınan konuların incelenmesinin aynı zaman diliminde ya da aynı mekanda yapılmadığı bilinmektedir. İmlaları yapan öğrencilerin de farklı olması durumu da bu görüşü desteklemektedir. Kuşkusuz imlaları yapan öğrencilerin bilgi düzeyleri ve öğrenmek istedikleri şeylerin farklı olması da ortaya çıkan üslup farklılıklarının sebeplerindedir.

5.3.2. Ayetin Açıklaması

Nahiv konuları, şairlerin sözleri üzerine açıklamalar dışında eserde bir ayetin açıklamasına da yer verilmiştir. Sebe suresi 10. ayetteki الطَّيْرُ kelimesinin irabının mecrur olarak verilmesi ile ilgili açıklamalar bulunmaktadır. İlgili konunun babının uygunluğu konusunda ez-Zemaḥşerî'yi desteklemektedir. Bu açıklamalar eserin 118 numaralı imlasındadır¹⁷¹.

5.3.3. Siyak Konusu

Arapça da علم الدلالة yani anlam bilimi adıyla bilinen konu hakkında da bir imlâ eserde yer almaktadır. Bu imlada الولدة ve وعد kelimelerinin siyakı konusunda aynı olmadıkları vurgulanmakta ve ez-Zemaḥşerî'nin bu konudaki görüşü eleştirilmektedir. Bu konu eserin 126 numaralı imlasında¹⁷² incelenmektedir.

¹⁷¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, II, 163.

¹⁷² İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli 'n-Naḥviyye*, 166.

6. Eserin Arap Dili ve Edebiyatı'ndaki Rolü

İbnu'l-Hâcib'in yaşadığı dönem dikkate alındığında dönemin en önemli eserlerinden birisi ez-Zemaḥşerî'nin *el-Mufaşşal* isimli eseridir. Bu çalışmanın konusu olan eserde ez-Zemaḥşerî'nin *el-Mufaşşal* isimli eseri incelenmiştir. Eserde yer alan bazı konular açıklanmış ve çözüme kavuşturulmuştur. Nahiv âlimlerince tartışmalı görülen bazı hususlarda da açıklama yapılma gereği duyulmuştur. Yine eserde yer alan bazı şiirlerin nahiv açısından tahlili yapılmıştır. Anlaşılması güç olan bazı şiirlerse açıklanmıştır.

Eserin önemli kaynaklarından olan *el-Kitâb* nahiv alanının ilk eserlerinden birisi iken eserde görüşlerine sıklıkla yer verilen ve ilgili kitabın müellifi olan Sîbeveyh de nahiv ilminin en büyük üstatlarından dır. Eser onun görüşlerinden bazılarını taşıması açısından da önem arz etmektedir.

İbnu'l-Hâcib'in *el-Mufaşşal* üzerine yazılmış müstakil eseri olan *el-Îzâh*'da ele alınmayan bazı şahitlerin bu eserde yer alması gözden kaçırılmaması gereken bir durumdur. *el-Îzâh*'da bulunmayan ve *Mufaşşal*'in şahitlerinden olan çok sayıda şiir bu eserde ele alınmış ve tahlil edilmiştir.

Ele aldığı konuları zengin istiḥâd yöntemleriyle değerlendirmesi eserin önemini artırmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'den ayetler, Cahiliye şairleri başta olmak üzere pek çok şairden alıntılar, sayısı az da olsa Hz. Peygamber'in sözleri ve Arap dilinin meselleri esere zenginlik katmaktadır.

İmlaların yazıldığı yerler dikkate alındığında Mısır, Şam, Kudüs gibi İslam medeniyetinin önemli yerlerinin bahsi geçmektedir. Bu durumda ilgili bölgelerdeki öğrencilerin bu esere önem verdiği bilgisine ulaşmamızı sağlamaktadır.

Tüm bu hususiyetler dikkate alındığında eserin Arap dili açısından önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü ez-Zemaḥşerî, İbnu'l-Hâcib'in yaşadığı dönemde önemini hala korumakta ve nahiv ilminin üstatlarından sayılmaktadır. Eserleri ise Arap dilinin temel kaynaklarından olma özelliğini sürdürmektedir.

SONUÇ

İbnu'l-Hâcib, yaşadığı devirde tahsil ettiği ilimler sayesinde öğrenciliğinden itibaren farklı bir konum kazanmıştır. Öğrendiği ilimler sayesinde son derece seçkin bir talebe iken bu durumu hocalığına da yansıtmıştır. Özellikle Malikî fikhında ve nahiv konusunda seçkin otoritelerden birisi olmuştur. Nahiv konusunda ortaya koyduğu görüşlerle kimi zaman kendinden önceki bilgileri kabul etmiş kimi zaman ise bu görüşlere karşı çıkmış ve eleştirmiştir. Telif ettiği eserler ve yetiştirdiği öğrenciler dikkate alındığında İbnu'l-Hâcib'in önemi daha da iyi anlaşılmaktadır.

Çalışmada incelenen eser taşıdığı bilgiler açısından son derece önemlidir. Bazı kaynaklarda dört bazılarında ise altı farklı bölüm üzerine *el-Emâli'n-Nahviyye* ismiyle hazırlanan eserin özellikleri bakımından her bölümün farklı eser gibi addedilmesi mümkündür. Çünkü bölümlerde yer alan hususlar birbirine benzemiş gibi görünse de içerik olarak farklı konulardan bahsetmektedir. Buradan hareketle eserin incelenen bölümünün *ez-Zemaşşerî'nin el-Mufaşşal* isimli eserine hasredilmesi sebebiyle bu bölümün müstakil bir eser olduğu sonucuna varılabilir.

İbnu'l-Hâcib'in *Emâli'l-Mufaşşal* isimli eserdeki üslubu ise diğer eserlerindeki üslubuna benzerlik göstermektedir. İbnu'l-Hâcib nahiv konusunda bir mezhebi sahiplenir görünmesinin yanında, o mezhebe karşı çıktığı ve eleştirdiği noktalar da söz konusudur. Müellif bu eserde de bu durumunu yansıtmaktadır. Dönemin en meşhur dört nahiv eserinden sayılan *el-Mufaşşal* ve onun yazarı *ez-Zemaşşerî*'ye zaman zaman karşı çıkabilmesi onun nahiv konusundaki yetkinliğini de ortaya koymaktadır. Eserin baştan sona tenkit üzerine kurulu olduğu sonucuna varmak mümkün değildir. Çünkü o, kimi zaman *ez-Zemaşşerî*'yi desteklemekte ve onun görüşünde isabetli olduğunu dillendirmektedir. Bazı hususlarda ise *ez-Zemaşşerî* diğer nahiv âlimlerinin görüşleriyle ters düşmekte ve İbnu'l-Hâcib ise onun yanında yer almaktadır.

İstişhad konusunda takındığı tutum nahiv eserlerinin büyük çoğunluğunda görülen durumla aynıdır. Ayetlerden, sayısı az da olsa hadis ve mesellerden şahitler getirmektedir. Şiirden istişhâd konusunda daha rahat davranmakta ve yeri geldikçe bu unsurlardan yararlanarak görüşünü destekleme yoluna gitmektedir.

Emâli'l-Mufaşşal'da nahiv konularının ağırlıklı olarak ele alınmasının yanında sarf konuları da az da olsa yer almaktadır. Ayrıca *el-Mufaşşal* isimli eserde yer alan şiirlerin bazen kelime açıklamasını yapması bazen de beytin anlamını açıklaması açısından şiir kabiliyeti ve şerhini yapabilme özelliği açısından da son derece önemlidir.

Nahiv alanında önemli bir yere sahip olan eser üzerine gerçekleştirilen tahkik çalışmalarında ayet numaralarının yanlış verilmesi gibi son derece büyük ihmaller göze çarpmaktadır. Yine esere yapılan tahkiklerde imlâ numaralarında ve içeriklerinde farklılıkların olması da dikkat çeken bir durumdur.

Bu hususlar da dikkate alınarak eser üzerine daha kapsamlı çalışmaların yapılmasının gerekli olduğu sonucuna ulaşılması mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'ân-ı Kerim.

Ahmed b. Hanbel, *Musned*, thk. Ebu'l-Me'âti en-Nûrî, 'Alemlu'l-Kutub, Beyrut, 1998.

Benli, M. Sami, "el-Mufaşsal", *DİA*, İstanbul, 2005. İstanbul, 2005, XXX

Beşr b. Ebî Hâzim, *Dîvânu Beşr b. Ebî Hâzim*, nşr. Mecîd Tarâd, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1994.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Arapça Tercümesi: *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* (çev.: Dr. Abdulhalîm en-Neccâr), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, ts.

el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye (es-Şihâh)* (thk. Ahmed Abdulğafûr 'Aţţâr), Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.

Çöğenli, Sâdi ve Kenan Demirayak *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, 1995, Erzurum

ed-Dâvudî , Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsu'd-dîn, *Tabakâtu'l-Mufessirîn, Dâru'l-Kitabu'l-'İlmiyye*, Beyrut, Tsz.

Demir, Ahmet, Medreselerin Gelişmesinde Eyyûbilerin Rolü, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmi İlimler Sempozyumu*, ed. İsmail Narin, Bingöl Üniv. Yayınları, 2013.

Ebû Şâme el-Makdîsi, Şihâbu'd-Din Abdurrahmân b. İsmail, *ez-Zeyl alâ Kitâbi'r-Ravzateyn*, Matbaatu Lecneti't-Te'lif ve't-Tercemeti ve'n-Nesr, Kâhire, 1956.

Er, Rahmi, "Ebû Zueyb el-Huzelî", *DİA*, İstanbul, 1994, X.

el-Ḥamevî, Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Şâdir, Beyrut, 1995.

Hamidov, Mahir, *İbnu'l-Ḥâcib'in el-Kâfiyesi ve el-Beyzâvi'nin Lubbu'l-Elbâb ve fî 'İlmi'l-İ'râb'ının Mukayesesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

el-Ḥanbelî, Ebu'l-Felâḥ Abdulhayy İbnu'l-'Imâd, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Thk. Mahmud el-'Arnavûd, Dâru İbn Keşîr, Beyrut., 1986.

Haşim, Muhammed Abdu'd-Dâyim, *İbnu'l-Ḥâcib fî Kîtâbihî el-Emâli'n-Nahviyye Arauhu fî'l-Âyâtî'l-Kur'âniye ve'l-Mufaşşal*, Basılmamış Doktora Tezi, Kahire, 1979.

İbnu'l-Cezerî, Şemsu'd-Din Muhammed, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâtî'l-Kurrâ*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1932.

İbnu'l-Eşîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvahid eş-Şeybânî el-Cezerî İzzettin, *el-Kamil fî't-Tarih*, Thk. Ömer Abdusselam Tedmîrî, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut, 1997.

İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb*, Kâhire, Mektebetu Dâru't-Turâs, Tsz.

İbnu'l-Ḥâcib, *el-Emâli'n-Nahviyye*, Mektebetu'n-Nehzati'l-'Arabiyye, nşr. Hâdî Hasan el-Ḥammûdî, Beyrut, 1985,

_____, *Emâli İbni'l-Ḥâcib*, Thk. Fahr Sâlim Süleyman el-Ḳudâre, Dâru'l-Cîl, Beyrut.

_____, *el-Kasîdetu'l-Muveşşaha*, Thk. Târik Necm Abdullah, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1985.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Muḳaddime*, Kâhire, Dâru Nehzati Mısr, 1981.

İbn Hallikân, Şemsu'd-Din Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, Beyrut, Dâru Şâdir, Tsz.

İbn Keşir, Ebu'l-Fedâ el-Hâfiż, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, Mektebetu'l-Ma'ârif, 1982.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem b. Ali el-İfrîkî, *Lisânul-'Arab*, Dâru Şâdir, Beyrut, 4.bas. 1414 h.

Kandemir, M. Yaşar, "Emâlî", *DİA*, İstanbul, 1995, XI.

Karahan İsmail, *İbnu'l-Hâcib ve el-Kâfiye adlı eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011.

Kâtip Çelebi, Mustafa İbn. Abdillâh el-Ğostantîni, *Keşfu'z-Ğunûn 'an Esâmî'l-Kutub ve'l-Funûn*, Mektebetu'l-Muğennâ, Bağdad, 1941.

Kılıç, Hulusi, "İbnu'l-Hâcib", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI.

Mollaibrahimoğlu, Süleyman, "İbnu'l-Muneyyir", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI.

en-Nu'aymî, Abdulkadir Muhammed ed-Dımeşki, *ed-Dâris fî Tarihi'l*

Medaris, Thk. İbrahim Şemseddin, Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1990

Öztürk, Mustafa ve Mehmet Suat Mertoğlu, "ez-Zemahşeri", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV.

Sezgin, Fuat, *Geschichte der Arabischen Schriftum (GAS)*, Arapça Tercümesi: *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, (çev.: 'Arafe Mustafa, Mâzin 'Amâvî), İdâratu's-Sekâfe ve'n-Neşr bi'l-Câmi'a, Riyâd, 1988.

es-Subkî, Tâcu'd-Din Ebu'n-Naşr Abdulvehhâb Ali b Abdulkâfi, *Tabakâtü'ş-Şâfi'yyeti'l-Kubrâ*, Kâhire, Matbaatu İsa el-Bâbî, 1965.

es-Suyûti, Cemâlu'd-Din Abdurrahmân b. Ebî Bekir, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, Dâru'l-Fikr, 1979.

_____ *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1396.

_____ , *Husnu'l-Muhâzara fi Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru İhyâi Kutubi'l-'Arabiyye, Mısır, 1967.

Şemsu'd-Din Sâmi, *Qâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul, Mehran Matbaası, 1308/1891

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh, el-Yemenî, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru İbn-i Kesîr, Dimeşk, 1414 h

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Se'âde ve Mişbâhu's-Siyâde fi Mevdûati'l-Ulûm*, Kâhire, Dâru'l-Kutubu'l-Hadîse, 1968.

Türkmen, Mehmet, "İbnu'l-Hâcib", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, 1989.

el-Udfuvî, Ca'fer b. Sa'leb, *eṭ-Ṭâlîu's-Sa'îd li Esmâi Nucebâi's-Sa'îd*, nşr. Sa'd M. Hasan, Kâhire, Dâru'l-Mısrıyye, 1996.

Yılmaz, İbrahim "İbnu'l-Hâcib, Hayatı, Eserleri ve el-Kafiye eserinin incelenmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, S. 13, 1997.

_____ İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* İsimli Eserinin Arapça Öğretimindeki Yeri", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmi İlimler Sempozyumu*, Ed. İsmail Narin, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013

Yüksel, Ahmet, İbnu'l-Hâcib ve Risâle fi'l-Aşr'ı, *Nüşa*, S. 10, Y. 3, 2003

Yüksel, Emrullah "Seyfeddîn 'Âmidî", *DİA*, İstanbul, 1991, III.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Huseynî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-
Kâmûs*, Kuveyt, 2001.

ez-Zehebî, Şemseddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman,
Tezkiretu'l-Huffâz, Beyrut, 1958.

_____ *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, Dâru'l-
Kitâbi'l-'Arabiyye, Beyrut, 1993.

ez-Zemahşeri, Ebul-Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer, *el-Mufaşşal fî 'Ilmi'l-
Luğa*, Neşir: Dr. Muhammed İzzü'd-Din, Beyrut, 1990.

_____, *el-Mufaşşal fî Şina'ati'l-İ'râb*, thk. Ali Bû Mulham,
Mektebetu'l-Hilal, Beyrut, 1993, I, 20

Zeydan, Corci, *Tarihu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, Dâru Mektebeti'l-Hayât
Beyrut, 1983

ez-Zirikli, Hayru'd-Din b. Muhammed, *el-A'lâm Kâmûs Terâcim li Eşheri'r-
Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arabi ve'l-Muste'ribîn ve'l-Musteşrikîn*, Kâhire, 1954-1959.